

Andere Juristen

Citation for published version (APA):

van de Luitgaarden, E. (2022). *Andere Juristen*. Eleven. <https://doi.org/10.26481/spe.20220922el>

Document status and date:

Published: 22/09/2022

DOI:

[10.26481/spe.20220922el](https://doi.org/10.26481/spe.20220922el)

Document Version:

Publisher's PDF, also known as Version of record

Please check the document version of this publication:

- A submitted manuscript is the version of the article upon submission and before peer-review. There can be important differences between the submitted version and the official published version of record. People interested in the research are advised to contact the author for the final version of the publication, or visit the DOI to the publisher's website.
- The final author version and the galley proof are versions of the publication after peer review.
- The final published version features the final layout of the paper including the volume, issue and page numbers.

[Link to publication](#)

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal.

If the publication is distributed under the terms of Article 25fa of the Dutch Copyright Act, indicated by the "Taverne" license above, please follow below link for the End User Agreement:

www.umlib.nl/taverne-license

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us at:

repository@maastrichtuniversity.nl

providing details and we will investigate your claim.

Eric van de Luijtgaarden

ANDERE
JURISTEN

eløven

ANDERE JURISTEN

ANDERE JURISTEN

Over waarom de juridische opleidingen meer aandacht moeten schenken aan het voorkomen van juridische problemen, moraliteit en normatieve professionalisering

Rede

in verkorte vorm uitgesproken

op donderdag 22 september 2022

bij de openbare aanvaarding van het ambt van bijzonder

hoogleraar

PREVENTIVE LAW

ingesteld door Zuyd Hogeschool

aan de Universiteit Maastricht

door

prof. dr. mr. Eric van de Luitgaarden

eløven

Published, sold and distributed by Eleven

P.O. Box 85576

2508 CG The Hague

The Netherlands

Tel.: +31 70 33 070 33

Fax: +31 70 33 070 30

e-mail: sales@elevenpub.nl

www.elevenpub.com

Sold and distributed in USA and Canada

Independent Publishers Group

814 N. Franklin Street

Chicago, IL 60610, USA

Order Placement: +1 800 888 4741

Fax: +1 312 337 5985

orders@ipgbook.com

www.ipgbook.com

Eleven is an imprint of Boom uitgevers Den Haag.

Cover design and layout: Textcetera, The Hague

ISBN 978-94-6236-320-5

ISBN 978-94-0011-171-4 (E-book)

© 2022 Eric van de Luitgaarden | Eleven

This publication is protected by international copyright law.

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system, or transmitted in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying, recording or otherwise, without the prior permission of the publisher.

Hooggeleerde vrouwe prof. dr. Habibovic, zeer geacht college van bestuur van de Universiteit Maastricht, hooggeleerde collega prof. dr. Smits, zeer geacht college van bestuur van Zuyd Hogeschool, zeer geacht bestuur van de faculteit der rechtsgeleerdheid, geachte onderzoekers in het veld van *preventive law*, geachte collegae van de capgroep Grondslagen en methoden van het Recht, geachte collegae hoogleraren, geachte collegae van Zuyd, beste relaties, lieve familie en vrienden,

Het is voor mij een enorme eer hier te staan als bijzonder hoogleraar *Preventive Law*. Ik sta voor een grote uitdaging en daar ben ik dankbaar voor. Vandaag ontvouw ik mijn gedachten voor u langs drie lijnen. Allereerst zal ik stilstaan bij de beweging *preventive law* en vervolgens bij de maatschappelijke context waarin juristen functioneren. Ten slotte zal ik ingaan op de normatieve professionalisering van juristen die mijns inziens niet genoeg aandacht kan krijgen. Ik heb hier vele jaren onderzoek naar gedaan en de drie lijnen doen mijns inziens recht aan de beroepsgroep die mij zo na aan het hart ligt, mijn beroepsgroep, de juristen, die mijns inziens voor de samenleving als geheel belangrijker zijn dan ooit.

Twee disclaimers vooraf (ik zou geen goed jurist zijn als ik dat niet zou doen): deze oratie schetst vergezichten en ik zal proberen mijn vakgebied en ambities zo duidelijk mogelijk voor eenieder voor het voetlicht te brengen. Ik duid de jurist aan als man, hoewel het aantal vrouwelijke juristen het aantal mannelijke overstijgt. Dit is gedaan vanwege de regels van onze taal en wellicht vanuit het perspectief van bescherming van de minderheid. De tweede disclaimer betreft de titel. 'Andere juristen' suggereert dat er een eenduidige definitie zou bestaan van juristen en ook dat er andere juristen zouden zijn of zouden moeten

komen. Beide beweringen zijn noch geheel juist, noch de focus van deze openbare les, al is andere juristen of juristen die anders in hun beroep staan wel een vurige wens die aan mijn verhaal ten grondslag ligt.

Het is vijf voor twaalf. Als juristen niet veranderen worden we mijns inziens de aardolie van deze wereld: nu nog nodig, maar we zitten met het gebruik ervan collectief in onze maag. Als alles goed gaat, is aardolie een obsoleet product en als alles fout, gaat zijn juristen een obsoleete beroepsgroep. Ik zou dat zeer betreuren omdat ik denk dat juristen zeer nodig zijn, maar dan moeten ze hun beroepshouding wel kantelen, dan moet de moraliteit weer duidelijker terug in het vak. Dat zal een paradigma shift betekenen. Grote woorden de wetenschapsfilosoof Thomas Kuhn indachtig, maar het is dan ook een majeur thema. Een paradigmaverandering van rechtsdienaren naar de morele bewakers van rechten, vrijheden en vooral de rechtsstaat in al haar verschijningsvormen. Ik zal u daar in deze oratie mijn visie op geven.

ANEKNOTE

Vooraleer ik begin, moet ik u echter iets bekennen. Toen ik rechten studeerde in de jaren 80 van de vorige eeuw aan de rijksuniversiteit Groningen, componeerde ik mijn eigen studiepadi en ik sloeg in het tweede jaar het vak handelsrecht over. De colleges werden op onnavolgbare wijze vormgegeven door prof. Van Schilfgaarde die letterlijk voorlas uit eigen werk, *Van de BV en de NV*, een – zoals juristen weten – standaardwerk. Wij, politiek actieve studenten, hebben hem voor die wijze van college geven naar de faculteitsraad laten komen. Studenten hadden de meerderheid in de raad; het waren de tijden van inspraak en democratie. Van Schilfgaarde gaf ruitelijk toe dat zijn wijze van lesgeven zou kunnen leiden tot een gebrek aan inspiratie bij de toen bijna 1200 tweedejaars rechtenstudenten. Hij persisteerde echter bij deze aanpak met het antwoord dat het boek zo briljant was dat alleen voorlezen recht zou doen aan de erudiete inhoud. Hoewel ik dit antwoord bijzonder kon waarderen, vond ik het zo niet tot de verbeelding sprekend. Ik was immers rechten gaan studeren om bij te dragen aan een rechtvaardige wereld en de optimale realisatie van de mensenrechten overal op aarde. Ik veronderstelde dat de curriculumcommissie spoedig mijn inzicht zou delen en het vak in deze vorm wel zou afschaffen tegen de tijd dat ik zou afstuderen. Dan zou ik mooi geen tentamen handelsrecht hoeven doen. Ik studeerde af in de rechtsfilosofie en het staatsrecht; daar was dit vak mijns inziens niet voor nodig.

Wat er goed aan is, zeg ik natuurlijk met de kennis van nu, is dat een student – zo jong nog – nadenkt over zijn studiepadi en zelf een opvatting heeft over een goed curriculum en daar ook

werk van maakt in de faculteitsraad. Wat natuurlijk niet klopt, is dat handelsrecht, tegenwoordig heet het ondernemingsrecht, niet zou horen tot de belangrijke basiskennis van een beginnend jurist. Dat dit waar is, bleek later ook wel, want mijn eerste periode als rechter-plaatsvervanger aan de rechtbank Leeuwarden bracht ik door bij wat toen heette de handelssector.

De anekdote gaat echter verder; u wilt weten hoe het afliep. Wel, ik had op enig moment al mijn vakken, behalve handelsrecht, afgesloten en ook een 8 behaald op mijn scriptie over sociale grondrechten filosofisch gefundeerd in de theorieën van Immanuel Kant en Georg W.F. Hegel, maar het vak handelsrecht was nog niet afgeschaft. Een baan aan de Universiteit Utrecht had ik ook al, dus ik diende een verzoek tot een mondeling examen in bij de examencommissie voor mijn enig openstaande vak. Dat kon toen nog zonder veel argumentatie of ophef. Ik verdedigde mondeling mijn standpunt tegenover de commissie die stond onder voorzitterschap van professor Lamberts. Na rijp beraad direct na de zitting kende de commissie het mondeling toe onder een ludieke voorwaarde, namelijk dat als ik in het rechtenonderwijs een positie van betekenis zou krijgen, ik zou vertellen dat mijn bul behaald was met een – ook al voor die tijd zeer ongebruikelijk – mondeling examen handelsrecht.

Welnu, hiermee los ik 35 jaar later mijn belofte in. Niet dat ik aan de Universiteiten Utrecht en Praag of de Hogescholen Utrecht en Zuyd waar ik juridisch onderwijs en onderzoek deed geen positie van betekenis had, integendeel. Maar ik hoopte toch stiekem op een leerstoel en een toga en dat is dankzij Zuyd Hogeschool en deze mooie Universiteit Maastricht, waar ik vandaag mijn oratie mag houden, werkelijkheid geworden.

In deze oratie wil ik, zoals gezegd, drie onderdelen behandelen. Allereerst wil ik stilstaan bij de beweging *preventive law*, de herkomst van de beweging in de jaren vijftig van de twintigste eeuw in de Verenigde Staten van Amerika en de stand van zaken anno 2022. Vervolgens wil ik toch even een korte vlootshouw houden als het gaat om de majeure thema's die spelen in onze samenleving en dan met name voor zover relevant gericht op het recht, de juridische beroepsuitoefening en de rechtsstaat. Hierbij doe ik wellicht alle theorie en diepgaand onderzoek tekort en beperk ik mij tot het werk van een aantal – in mijn ogen – spraakmakende wetenschappers. Ten slotte kom ik op de prangende vraag: 'Wat moeten we daarmee in de opleiding van juristen?' Mijn pleidooi zal er een zijn van normatieve reflectie in het opleiden van juridische studenten en wat de theorie en praktijk van de normatieve professionalisering daaraan kan bijdragen. De theorie en praktijk is in de jaren negentig van de vorige eeuw gegrondvest aan de Universiteit voor Humanistiek waar ik mijn proefschrift mocht verdedigen.

1. PREVENTIVE LAW

Nu ik sinds 2018 lector *Preventive Law* ben en dat sinds juni 2020 mag combineren met de bijzondere leerstoel waarvoor u vandaag bent gekomen, wordt uit de rechtspraktijk steeds meer de vraag gesteld: ‘*Preventive law*, wat is dat eigenlijk?’ Vooral ook de vraag welk recht precies preventief is en hoe zich dat laat vertalen in de Nederlandse rechtspleging. Met een autoriteitsargument roep ik in herinnering dat de beroemde rechtstheoreticus Hans Kelsen deze vragen al in 1956 stelde aan de *founding father* professor Louis Meir Brown (1909-1996).

Preventive law is door Brown gestart in het midden van de vorige eeuw als een beweging gericht tegen de verregaande juridisering van de Amerikaanse samenleving. Het bepleitte niet per se recht dat preventief is, hoewel dat zeker bestaat in bijvoorbeeld de klimaatregelgeving of het gezondheidsrecht, maar vroeg aandacht voor het optreden van juristen dat veel meer gericht zou kunnen worden op het voorkomen van juridische problemen en conflicten (Brown 1986). In mijn onderzoek, gepubliceerd in 2017, heb ik de beweging uitgebreid beschreven en de elementen uit de beweging geanalyseerd (Van de Luijngaarden 2017). Uit het feit dat de beweging al ruim zeventig jaar bestaat zou kunnen blijken dat het zowel een succes als een mislukking is. Het is immers zo dat als juristen hun beroepsuitoefening zouden hebben willen kantelen naar het voorkomen, dat de beweging dan zou zijn uitgedoofd; het tegendeel is het geval. We leven in een tijd die meer juridisering in zich draagt dan ooit. Deze juridisering uit zich vooral in maatschappelijke onvrede over de uitwassen van (doorgeslagen) regelgeving (kindertoelagenaffaire,

gaswinning Groningen) en de vervreemding die dat met zich meebrengt voor de burger ('t Hart 2014; Tjeenk Willink 2021; Hertogh 2006 en 2011; Barendrecht & Chabot 2020; Van de Luijngaarden 2021). Daarmee staat de toegankelijkheid van het recht onder druk (Van den Berg 2021). Daarnaast is, in ieder geval wat mij betreft, de noodzaak van juristen die bijdragen aan dejuridisering van de maatschappij, nog steeds uiterst actueel (Becker 2022). Bewegingen als *preventive law* staan eigenlijk nog maar in de kinderschoenen en verdienen wetenschappelijke fundering en uitwerking in de praktijk, vandaar deze leerstoel *Preventive Law* aan de Universiteit Maastricht. Praktisch gesproken had de beweging hertaald kunnen worden naar *preventieve vaardigheden voor juristen*. Dat had de lading van mijn werk beter gedekt, maar was voorbijgegaan aan de rijkdom van talloze initiatieven die wereldwijd door wetenschappers en praktijkjuristen worden genomen onder de naam *preventive law*, en had niet getuigd van respect voor de oprichter Lou Brown.

De essentie van *preventive law* voor ons veld is juristen zo op te leiden dat zij hun kennis en kunde, de theorie en de vaardigheden in hun beroepsuitoefening optimaal aanwenden om burgers en bedrijven bij te staan en hun leven met zo min mogelijk op conflicten gerichte interventies te leven. Ik spreek in deze oratie overigens van het recht in brede zin, maar bedoel daarbij in mindere mate strafrecht, omdat preventie van misdrijven en overtredingen een heel andere, meer psychologische en sociologische dimensie heeft (Claessen 2022).

Browns visie op de rechtenstudie is eigenlijk nog altijd actueel; hij stelde dat het aanleren van het recht te eenzijdig uitgaat van het conflictmodel. Partij A staat tegenover partij B en de rechter heeft de opdracht het recht te 'vinden' (Brown 1986; Lieverse

2021). Hoewel er vele innovaties in de rechtenopleidingen zijn, zowel in ons land als daarbuiten, en er ook echt oog is voor andere situaties dan controverses tussen partijen, is het leidende paradigma in de rechtenstudie toch nog steeds dat er een situatie is waarbij verschillende partijen meestal contrasterende standpunten innemen. Die standpunten gaan over een andere uitleg van hetzelfde toepasselijke recht in de gegeven situatie (Silvis 2020). Dat maakt het ook tot zo'n boeiend creatief vak: ten minste twee verschillende argumentaties over eenzelfde feiten- en normenconstellatie. Niet-juristen denk vaak dat het eenvoudig is; het antwoord staat immers in de wet, maar u en ik weten dat het bijna nooit zo is dat de regels een duidelijk antwoord geven op de vraag die aan een jurist wordt voorgelegd. Als dat wel zo was, dan zou het voorgelegd kunnen worden aan een willekeurige burger of, beter nog, een goed softwarepakket met lerend algoritme. De interpretatie van het recht en daarbij de menselijke inbreng is van het grootste belang, zowel voor het concrete antwoord op de voorliggende vraag welk recht van toepassing is als hoe het wordt toegepast. De menselijke inbreng is vooral van belang voor de rechtsvorming, het interpreteren en vormen van de betekenis van het recht. De focus van de rechtspleging, het eigenlijke werk van juristen, is primair daarop gericht, op het *doen van recht*. Dat klinkt eenvoudig, maar is zeer ingewikkeld. Elementen als opvattingen over waarden die achter de juridische normen liggen, opvattingen over wat rechtvaardig handelen is, opvattingen over de reikwijdte van de bescherming van het recht (in het bijzonder de mensenrechten) en opvattingen over de interpretatiemethoden en de invloed van bijvoorbeeld cognitiewetenschappen liggen daaraan ten grondslag. Juist die elementen worden in de rechtenopleiding aangeleerd, althans daarvoor wordt de basis gelegd.

Recht staat middenin de samenleving, is gemaakt voor de mensen van die samenleving en wordt idealiter door de mensen van die samenleving gedragen. Brown was zich daar zeer van bewust (Brown 1986; Friedman 1990) en brak een lans voor de vermenselijking van het recht in een tijd dat in de Verenigde Staten het recht een eigen leven ging leiden en de rechtsvorming een doel op zich werd. Dit is later juridisering van de samenleving gaan heten en de juridisering is tot op de dag van vandaag toegenomen: het aantal juristen neemt toe (met het fenomeen meer recht, meer juristen en meer juristen, meer recht), het aantal regels en wetten neemt toe (o.a. door globalisering en toenemende complexiteit van de samenleving), en de invloed van het recht op ons leven neemt toe (o.a. door de verregaande individualisering en internationalisering) (Van de Luijngaarden 2017).

Brown stelde de vraag achter de vraag of de inzet van juridische diensten mensen echt hielp. Eigenlijk is die vraag de basisvraag die ten grondslag ligt aan de beweging *preventive law*. De beweging is ontwikkeld naar analogie van de preventieve geneeskunde (Brown 1986). Als ziekten zijn te voorkomen dan zullen wij mensen dat niet laten, getuige de grote vaccinatiecampagne in de COVID-19 pandemie.

Brown, en later ook zijn opvolgers Edward Dauer (2008) en Thomas Barton, de eerste hoogleraar *Preventive Law* aan de San Diego Western School of Law (2009) lieten zich inspireren door de visie op de menselijke gezondheid (Van de Luijngaarden 2022). Browns werk is voortgezet door een aantal Amerikaanse, Scandinavische en Nederlandse wetenschappers (Van de Luijngaarden 2017). De kern van zijn theorie was te werken met een aanvulling op de vaardigheden van juristen.

Juridische vaardigheden worden traditioneel ingedeeld in categorieën als:

- hanteren van de wet- en regelgeving;
- ontleden en duiden van wetsartikelen;
- zoeken, analyseren en gebruiken van jurisprudentie;
- gebruik van juridische literatuur;
- gebruik van parlementaire stukken;
- casus oplossen met behulp van deze vaardigheden;
- gebruik van taal zowel mondeling als schriftelijk;
- dossierbeheer en dossiermanagement. (Loonstra en Mok 2010)

Deze vaardigheden worden veelal aangevuld met interpretatiemethodes (Smits 2009) en leiden tot de kern van het vak namelijk rechtsvinding. Brown voegde daar vanuit de *preventive law*-beweging vooral niet-juridische vaardigheden aan toe. Deze waren primair op het menselijk welbevinden gericht zoals:

- denken in alle mogelijke oplossingsscenario's;
- werken met open communicatie in plaats van geheimhouding, en de kunst van het stellen van de vraag achter de vraag;
- trans- of multidisciplinair denken, om te voorkomen dat alleen feiten worden betrokken die juridisch relevante zijn;
- betrekken van de totale context van de cliënt;
- sturen op haalbare, niet per se juridische doelen;
- inschatten van de risico's. (Van de Luijtgarden 2017 en 2020)

Deze niet-limitatieve opsomming was voor die tijd een revolutionaire inbreng in de rechtsgeleerdheid en werd in 2009 door Barton aangevuld met:

- toekomstgericht denken in plaats van het analyseren wat er in het verleden is gebeurd;
- zoeken naar verbinding met de wederpartij en gedeelde belangen;

- werken met meervoudige probleemoplossingen;
- centraal stellen van de leefwereld van de mensen die juristen raadplegen, naast of in plaats van het centraal stellen van de systeemwereld van het recht. (Barton 2009)

In 2011 kwamen daar vanuit de *Scandinavian Proactive School of Law* nog de volgende elementen bij:

- preëmtief en creatief gebruik van juridische vaardigheden;
- voorspellen van de gevolgen van het gebruik van juridische instrumenten, de zogenaamde *legal predictability*, bijvoorbeeld niet het contract maar de implementatie van het contract staat centraal, dus niet wat staat er, maar wat gebeurt er;
- gebruik van juridische kennis en kunde als beslisindicatoren voor levensloop planning voor burgers en bedrijven, de *legal engineer*. (Sorsa 2011; Haapio 2013)

Met mijn onderzoek en het vele onderzoekswerk vanuit het lectoraat *Preventive Law* van Zuyd Hogeschool¹ sinds 2018, kunnen we daaraan toevoegen:

- werken vanuit een dialogische en normatieve reflectie op het vak: doe ik het goede als jurist en doe ik de dingen goed;
- maatschappelijk verantwoord werken opdat de duurzame rechtspleging een bijdrage kan leveren aan een betere wereld;
- werken van een eigen ontwikkeld normbesef, een waardenkader, vanuit de vraag welke waarden de jurist wil versterken vanuit zijn beroepsuitoefening, tegen het licht van de morele horizon van een rechtvaardige samenleving, de bescherming van mensenrechten en de versterking van de democratische rechtsstaat. (Van de Luijngaarden 2017)

---

¹ www.preventivelaw.nl.

Ik zou nu van de gelegenheid gebruik willen maken nieuwe vaardigheden toe te voegen, namelijk:

- leren gebruik te maken van eigentijdse technologie om betere, autonomere of zelfredzamere beslissingen te kunnen maken, bijvoorbeeld dataverwerking voor voorspellingen over de uitkomst bij potentiële juridische geschillen;
- het leren stellen van de vraag achter de vraag: wat wil iemand echt? Mediation, sommatie, vonnis, gesprek, overeenkomst of een wandeling;
- streven naar grotere doelen in het kader van meervoudige waardecreatie, waarbij juridische interventies worden gezien als *added value* in bedrijfsprocessen en mensenlevens en bijdragen aan de *sustainable development goals*. (Pluymaekers 2021)

Uit deze enuntiatieve opsomming blijkt niet alleen dat *preventive law* geen vast systeem is van *do's en don't's*, maar vooral dat het een levende stroming is. Een stroming waarbij wetenschappers en praktijkjuristen de *tools* van de jurist willen verrijken, opdat hun professionalisme bestaat uit het optimaal bijstaan van de mensen voor wie het recht gemaakt is. Je zou het een antropocentrische visie op de rechtsbeoefening kunnen noemen. Het recht is er voor de mens en niet andersom (Brown 1950). Dit antropocentrische mensbeeld past in het Rousseauiaanse denken uit de filosofie, dat zich kenmerkt door de centrale positie van de uniciteit van de mens (Klukhuhn 2013). Het is een mensbeeld dat leunt op de Verlichting, maar gelardeerd wordt met een vleugje Romantiek. De emotionele ervaring en de beleving van mensen die met het recht te maken hebben, staan centraal en niet de politieke, juridische of economische waarden en regels alleen. Vertaald naar het recht gaat het niet om de totstandkoming van regels of de situatie die de regels beogen te

normeren, maar vooral over de opvatting of mensen het recht als rechtvaardig beleven (Kunneman, 2017; Van de Luijngaarden 2022). Het is een beweging die werkt met telkens nieuwe inzichten en daarmee responsief is (Mein 2016). Het recht is – zoals overigens alle disciplines – een vak dat zich ontwikkelt in de tijd. Het is echter bij het recht belangrijker zich responsief op te stellen, omdat het immers gemaakt is om kaders te scheppen in de samenleving en in die zin reageert op de brede maatschappelijke context (Brenninkmeijer in Bakker & Cremers 2022). Een voorbeeld is het strengerstraffenbeleid dat in de rechtspraak de laatste jaren is ingezet, vooral omdat dat de majeure wens is uit de samenleving, of de regelgeving omtrent de milieubelasting van vervuilende auto's, allemaal omdat het recht op de geluiden uit de samenleving resoneert.²

Het recht is derhalve bij uitstek een systeem dat gemaakt is voor mensen en dat door mensen gebruikt wordt. Dit is op zichzelf niet nieuw. De rechtssocioloog Ehrlich heeft in zijn werk aan het begin van de twintigste eeuw al gesproken over levend recht, het recht is in zijn visie immers vooral een sociale wetenschap. Vooral omdat het recht het organisatorische deel van mensen reguleert en interpreteert. Hij stond voor de wat gematigder traditie van de Angelsaksische rechtsbeoefening, die gericht is op *law in action*, hoe werken regels voor burgers. De continentale Europese rechtsbeoefening, toch traditioneel gebouwd op de dogmatiek van het Romeinse recht, heeft meer rechtspositivistische trekken en is meer gericht op *law in the books*. De analytisch positiefrechtelijke redeneertrant is in de Europese

---

2 <https://eenvandaag.avrotros.nl/item/hoort-nederland-bij-de-strengst-straf-fende-landen-van-europa-het-idee-dat-we-heel-erg-soft-zijn-is/>.

rechtsgeschiedenis lang dominant geweest, (Zwalve et al. 2020) en heeft de juridische opleiding gevoed met het bovenliggende gedachtepatroon dat in casuïstiek eerst de feiten van de juridische relevante feiten gescheiden moeten worden alvorens het toepasselijk recht wordt ingeroepen, terwijl Ehrlich menselijke handelingen vooral kwalificeerde als sociaal of maatschappijgericht en daarmee de normatieve dimensie in de rechtsbeoefening onderstreepte. In de rechtsbeoefening zou centraal moeten staan hoe mensen het recht ervaren, niet hoe het recht luidt (Ehrlich 2002; Hertogh 2011).

Brown staat als vanzelfsprekend in de Angelsaksische traditie en zijn werk, voortgezet door Dauer en Barton, geeft eveneens het belang aan van de brede normatieve reflexieve dimensie op het recht (Brown & Dauer 1978). Waar gaat het de cliënten, burgers en bedrijven werkelijk om: is dat de juridisch correcte duiding van een zaak of zijn het bijvoorbeeld andere fenomenen zoals aandacht, verwachtingen en vertrouwen (Brown 1986; Baart 2001; Van de Luijngaarden 2017).

Hiermee wordt duidelijk dat *preventive law* geen juridisch-dogmatische school met een eigen onderzoeksmethode of rede-nertrant kan zijn. *Preventive law* is door Brown en zijn navolgers als een tegenbeweging gepositioneerd. Tegen het feit dat mensen het recht niet meer als rechtvaardig of ‘hun’ recht zien en dat recht een te grote invloed heeft op het menselijk samenleven (Hertogh 2006; Barton 2009). De dogmatiek van het recht schenkt te weinig aandacht aan de spanning tussen de omgang met het recht en de morele kanten van het beroep, terwijl juristen juist in die spanning moeten functioneren. Dagelijks hebben zij te maken met het belang van het recht en het belang van de cliënt, het systeem van het recht en het maatschappelijk domein. *Preventive law* wil die spanning adresseren door zich te richten

op het voorkomen van juridische conflicten en het systematisch inbedden van reflectie en dialoog in de opleiding van juristen en in hun beroepsuitoefening, om die spanning betekenisvol te kunnen hanteren (Van den Ende & Kunneman 2008). Hiermee hoopt de beweging bij te dragen aan een rechtvaardiger samenleving.

Dit voortraject is maar mager vertegenwoordigd in de rechtspleging, het gaat om wat Susskind noemt de fase van *legal health maintenance* (Brown 1986; Susskind 2019). Dit is de eerste fase van de rechtspleging die wordt gekenmerkt door handelingsvrijheid en de optimale situatie om zaken te regelen zoals passend bij de situatie van de betrokken partijen. Juristen kunnen hun kennis en kunde inzetten om burgers en bedrijven bij te staan hun leven en werk optimaal te organiseren; er is immers nog geen sprake van de andere drie fasen van de rechtspleging: *dispute avoidance*, *dispute containment* en *dispute resolution* (Susskind 2019). Voorkomen kan als er geen of nauwelijks sprake is van een (begin van) een geschil of conflict. Het is de fase van vertrouwen en mogelijke verbinding (Brown en Dauer 1978), de fase van ‘voorkomen beter is dan genezen’. Deze vertrouwensfase vraagt hier nog wel enige toelichting. Barton heeft aan het begin van deze eeuw vooral deze fase voor de rechtsbeoefening uitgewerkt en daar de dimensie van de paradigmawijziging aan toegevoegd. Deze paradigmawijziging is gericht op wat heet de intranormatieve professionalisering, die wordt gepositioneerd in de theorie en praktijk van de normatieve professionalisering die ik verderop zal bespreken (Kunneman 2012; Barton 2009). Barton wijst op de innovatie in de professionele omgang van juristen met het recht, door aan te geven dat *understanding*, *integration* en *accommodation* een wezenlijke aanvulling zijn op het traditionele rechtsdenken (Barton 2009), vooral gepositioneerd

in de vertrouwensfase. Het lijkt zo voor de hand liggend en de meeste juridische professionals zullen ook werken vanuit vertrouwen en verbinding, maar de werkelijkheid leert dat er vaak gewerkt wordt vanuit de kaders van het recht en pas wanneer er een juridisch verschil van inzicht is en niet vooraleer er een probleem is. Juristen wordt vaak gevraagd met een technisch juridische probleemoplossing te komen, soms omdat mensen zelf op internet gezocht hebben wat hun rechten en plichten zouden zijn – de ‘Google-schijnzekerheid’ – maar meestal omdat de problemen die op mensen afkomen steeds complexer worden (Jacobs 2008). Ik zal daar in het tweede deel van dit verhaal bij stilstaan.

Preventive law is dus een beweging met vele kleuren, ik geef er een aantal. Bij Zuyd Hogeschool leggen we de focus op de juridische vaardigheden, zoals ik hiervoor heb aangegeven. In de Finse traditie van *preventive law* is het een samenvoeging van elementen als risicoassessment en juridische voorspelbaarheid (Haapio 2013), crossprofessionele communicatie, multidisciplinaire analyse en doeloriëntatie (Sorsa 2011), meervoudige waardecreeatie en duurzame rechtspleging (Salmi-Tolonen 2011). In ons land is er de beweging van het responsieve recht en het *legal management* die de principes van *preventive law* op een andere wijze materialiseert (Timmer & Mein 2018). Vooral het responsieve is interessant, als het gaat om de juridische beroepsuitoefening bij de overheid die zich meer en meer positioneert van verticaal naar horizontaal binnen een netwerk van maatschappelijke actoren. Deze kanteling van de positie van de overheid in de participatiesamenleving of de doe-democratie, vraagt onvermijdelijk een meer preventieve houding van de juristen die daar werkzaam zijn (Mein 2016). Dat betekent dat de eigen juridische rationaliteit van legaliteit, rechtsgelijkheid en rechtszekerheid onvoldoende is om in de doe-democratie de dialoog aan te gaan

met andere disciplines (Ringeling 2005). De ideaaltypische jurist in deze context is volgens Mein een responsief jurist: iemand die door zijn proactieve en flexibele opstelling bijdraagt aan het concrete doel dat de overheid voor ogen heeft (Mein 2016). De responsieve jurist is bekwaam, creatief en heeft oog voor de belangen van alle betrokken partijen en niet alleen voor zijn opdrachtgever. Dat vraagt vooral meebewegen en tegenwicht bieden, schipperen en koorddans, standhouden en doorvragen (Hirsch Ballin 2016). Een typering die naadloos past in de *preventive law*-beweging. Dit is weliswaar hoopgevend voor *preventive law* in een veranderende samenleving, maar roept ook de prangende vraag op naar een nieuwe beroepsethiek of een gemeenschappelijke groepsmoraal. Juristen dragen immers naast de verantwoordelijkheid voor een nette – in dit geval – preventieve uitoefening van hun beroep, een professionele verantwoordelijkheid voor het onderhouden van de rechtsstaat (Loth 2009). Dit vraagt een investering in de normatieve professionalisering (moraliteit) van juristen, maar daarover in deel drie meer.

Responsief, preventief, proactief: allemaal past het in het in 2009 uitgebrachte advies van het Europese Economische en Sociale Comité aan de Europese Commissie rondom de vermindering van de juridisering in Europa, dat *preventive law* een *mix of methods to reach the desired objectives* is, met een focus niet per se op regelgeving en de handhaving daarvan maar veel meer op het betrekken van alle betrokken partijen op een casus voordat een juridisch probleem ontstaat, in het voortraject dus. Daarbij is het volgens het Comité van belang dat partijen een *shared vision*

creëren.³ Die gezamenlijke visie is gericht op *legal well-being* van alle burgers en bedrijven van de Europese Unie en vooral op het verminderen van de druk van het recht op de Europese samenleving, de zogenaamde dejuridiseringsopgave (Haapio 2013). Daarmee wordt het beeld van de *preventive lawyer* veel meer een adviseur, een bijstandverlener en misschien zelfs een coach die gezamenlijk optrekt met de cliënt en zo inhoud geeft aan wat Boutellier noemt de responsabilisering van de burger (Boutellier 2005). De *preventive lawyer* staat naast de cliënt en gebruikt zijn juridische technische kennis en zijn praktische vaardigheden maar vooral ook de normatieve dimensie van zijn vak om de cliënt zo goed mogelijk bij te staan, naar een zo min mogelijk juridisch-invasief en zo menselijk mogelijk optreden: de humanisering van het recht die we herkennen in de recente beleidsuitgangspunten van initiatieven van het ministerie van Justitie en Veiligheid, zoals de Maatschappelijke Effectieve Rechtspraak (Lieverse 2021). Dit is temeer van belang, omdat de problemen die leven in onze samenleving en hun weerslag hebben in de juridische positie van burgers en bedrijven steeds klemmender en complexer worden, waardoor de toegankelijkheid van het recht en de ervaren rechtvaardigheid afnemen en de rechtsvervreemding toeneemt (Kunneman 2012; Van de Luitgaarden 2017).

U zult zich afvragen: is het allemaal zo erg dan? Maurits Barendrecht, de directeur van het Haagse instituut voor de innovatie van het recht, en de staatsman Herman Tjeenk Willink vinden van wel.⁴ Met hen deel ik de zorg over de rechtstaat en het onderling vertrouwen van burgers en hun vertrouwen in de instituties. Ik wil daar graag even bij stilstaan.

---

3 https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=uriserv%3AOJ.C_.2009.175.01.0026.01.ENG.

4 <https://dashboard.hiil.org/trend-report-2021-delivering-justice/>.

2. TIJDSGEWRICHT

Meestal wordt in Nederland voetstoots aangenomen dat onze rechtsstaat solide is en dat we als Nederlandse samenleving een sterke democratische cultuur hebben. Schrikbare voorbeelden van elders in de wereld, zoals de bestorming van het Capitool in de Verenigde Staten op 6 januari 2021 of spierballentiaal van leiders als Poetin en zijn inval in Oekraïne en, in mindere mate, Macron met zijn verplichte vaccinatiebeleid, zijn ons vooralsnog vreemd.

Toch wordt er veel geklaagd over de rechtsstaat. In het oog springende voorbeelden zijn de kindertoeslagenaffaire en de manier waarop de staat de schadeafhandeling van de gaswinning in Groningen vormgeeft. Uiteraard is bij die klaagcultuur de coronapandemie olie op het vuur geweest. De manier waarop de pandemie is aangepakt, heeft niemand onberoerd gelaten en daarmee is de democratische legitimering van beleidsbeslissingen en wetgeving (bijvoorbeeld de coronanoodwet) een thema geworden dat ons allemaal bezighoudt (en niet in positieve zin) (Van de Luijngaarden 2021).

Dat klagen over de rechtsstaat al eerder een thema van formaat was, blijkt onder andere uit de vele studies van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR), de Raad voor Openbaar Bestuur (ROB) en het Wetenschappelijk Onderzoek- en Documentatiecentrum van het ministerie van Justitie en Veiligheid (WODC). Deze instituties maken al langer gewag van majeure maatschappelijke thema's als de beperkingen in de toegankelijkheid van het recht, de vergroting van de maatschappelijke tegenstellingen qua welvaart en welzijn en de kloof

tussen de mensen met beperktere doekracht en de krachtiger groepen in de samenleving. Thema's die leiden tot wat ik noem de verklachting in de samenleving (Van de Luijngaarden 2021).

De staatsman Tjeenk Willink gebruikt forsere bewoordingen. Hij spreekt van een heuse erosie van onze rechtsstaat (Tjeenk Willink 2021). Nederland kreeg in september 2021 het karakter van een laagvertrouwensamenleving. Het vertrouwen in de overheid daalde van 70% in april 2020 naar minder dan 30% in september 2021 (Engbersen e.a. 2021). Ook is er een neerwaartse ontwikkeling zichtbaar als het gaat om de bescherming van de democratische waarden, aldus de Freedom House Index.⁵ Volgens de *Rule of Law*-index hobbelt ons land eveneens achteruit in de bescherming van de mensenrechten en de scheiding der machten.⁶ Er is echter ook een lichtpuntje volgens deze indices: het gevoel van veiligheid stijgt bij de bevolking. Er is immers sprake van een aanzienlijke vermindering van het aantal gewelds- of vermogensmisdrijven. De boventoon is echter dat het gevoel van wantrouwen en onvrede toeneemt (Barendrecht & Chabot 2020): wantrouwen ten opzichte van de instituties, maar ook onderling wantrouwen tussen burgers.

Dat wordt gestaafd door het periodieke onderzoek naar conflictbeslechting in ons land: de Geschillenbeslechtingdelta van het WODC. Dat onderzoek laat onder andere zien dat in 2009 nog 45% van de problemen naar het gevoel van de betrokkenen rechtvaardig werd opgelost. Tien jaar later in 2019 was dat nog maar 32%. Dat betekent dat er een groot aantal problemen niet

---

5 <https://freedomhouse.org/>.

6 <https://worldjusticeproject.org/our-work/research-and-data/wjp-rule-law-index-2021>.

opgelost wordt, niet naar tevredenheid wordt opgelost of überhaupt nog in het systeem is blijven hangen.⁷ Dit geeft een deuk in het vertrouwen van mensen in de rechtspleging, althans de juridische adressering van problemen waarmee mensen van doen hebben. Deze deuk erodeert het rechtsgevoel en de onderlinge sociale cohesie in de samenleving. Ondanks het ‘hameren’ op het ‘samen’ leven, de ‘boel bij elkaar houden’ en het ‘normaal blijven doen’ van de politiek, lijkt het afnemen van onderlinge betrokkenheid en cohesie niet te stoppen. Er wordt in de literatuur gesproken over de gevaarlijke keerzijde van het marktdenken (Engbersen e.a. 2021). De eenzijdige focus op economische groei, individualisme, zelfredzaamheid en participatie eist zijn tol, zo lijkt het. De aarde raakt uitgeput, maar de mensen die de aarde bevolken en erop samenleven ook. Zoals Kunneman het zegt: ‘de succes game is over’ (Kunneman 2017).

Vanuit een helicopterview op het marktdenken, zien we dat in het publieke debat mensen minder geïnteresseerd lijken in sociologisch-filosofische, morele of levensbeschouwelijke analyses van onze samenleving en de consequenties van die analyses. De coronapandemie heeft pijnlijk duidelijk gemaakt dat de mogelijkheden het eigen leven vorm te geven veel belangrijker lijken te zijn dan abstracties zoals bijvoorbeeld solidariteit en waardengedrevenheid. De individuele keuzevrijheid lijkt bovenaan te staan als gevolg van jarenlang neo-liberaal investeren in de consumptiemaatschappij. Idealen en waarden zijn in de huidige tijd minder belangrijk dan kunnen shoppen en uit eten kunnen gaan. Ik weet het: *Erst kommt das Fressen und dann Kommt die Moral*, om met Brecht te spreken. In tijden van crisis is immers

---

7 <https://repository.wodc.nl>.

de behoeftepiramide uit de motivatietheorie van Abraham Maslow altijd nog van realistische waarde. En toegegeven, bij werkelijke nood is het eten van meer belang dan zelfactualisatie, maar dat neemt niet weg dat vragen kunnen worden gesteld bij het feit of we werkelijk in een crisis leven. Of het moet al zijn de crisis van de democratische rechtsstaat, al is het bedenkelijk of u daar vandaag zo direct aan denkt.

Feit is dat de grote filosofische tradities door het einde van de verzuiling aan een herdenking toe zijn. We leven in een tijd waarin we én superdivers zijn én in een voornamelijk seculiere netwerksamenleving leven (Thomas 2018). De pragmatische handelingsnorm lijkt het te winnen van de ideologie. Als iets werkt, voorziet in mijn behoefte en redelijk is, dan kiezen we daarvoor: we leven in een pragmacratie (Boutellier 2011).

Op zichzelf is daar niets mis mee, Nederland was traditioneel altijd al een hoogvertrouwenmaatschappij waarin pragmatisme de boventoon voerde (Beugelsdijk, 2021). Een coherente samenleving met een hoge mate van onderling vertrouwen en tevredenheid, met als basis goed burgerschap, geloof in de democratische rechtsstaat, handen uit de mouwen steken voor een goede boterham en gesteund door een overheid die objectief en onafhankelijk zijn werk doet. Een land met een cultuurchristelijke samenleving, waarin een gebrek aan expliciete hiërarchie en het informeel met elkaar omgaan essentieel is, de bescherming van mensenrechten vanzelfsprekend is en uitvoerende, wetgevende en rechtsprekende macht onafhankelijk van elkaar opereren en elkaar in evenwicht houden, en dat allemaal onder de vlag van het pragmatische samengaan van denken en vooral doen. Daar past niet bij dat onze rechtsstaat in crisis zou zijn.

Enige relativering is hier wel op zijn plaats, omdat de invulling van het begrip rechtsstaat de afgelopen decennia veranderd is. Was het eerst vooral een werkelijkheid van juristen, nu bemoeit iedereen zich ermee (Hertogh 2022). De rechtsstaat heeft geen menselijk gezicht hoor je her en der. Maar een rechtsstaat met een menselijk gezicht is nogal een opgave (Van Beek & Ippel 2021). Ondanks of juist dankzij het feit dat we een land zijn van beperkte nationale helden en afwezigheid van grote verhalen, zijn onze individuele vrijheid en bijbehorende meningen bovenmatig belangrijk; zo belangrijk dat we het meeste geïndividualiseerde westerse land zijn geworden. Beugelsdijk noemt dat in dit kader een land met een gemeenschapsvacuüm, (2021) een land van dat-bepaal-ik-zelf-wel (Pleij 2016). Dat individualisme heeft ons gebracht tot een laagvertrouwenmaatschappij (Engbersen e.a. 2021). Een maatschappij die zich laat leiden door (soms opportunistisch) pragmatisme, waarin steeds duidelijker ieder de eigen weg kiest en daarbij steun van anderen opzoekt op sociale media, met als gevolg vele verschillende groepen van meningen (zo ook in de volksvertegenwoordiging). Deze bricolages van de posttraditionele opvattingen, zoals Boutellier het noemt, zijn een ideale voedingsbodem voor de laagvertrouwenmaatschappij (2021).

Tegelijkertijd is Nederland een open samenleving en daarmee niet ongevoelig voor wereldwijde tendensen. Via de wereldwijde verbondenheid ontstaan ook (naast de bricolages) eigen semi-autonome denkgroepen, de zogenaamde identiteitspolitieke bubbels die maatschappelijke tendensen, zoals het afnemend vertrouwen, versterken (Sandel 2020). De daardoor ontstane twee- en meerdelingen in de maatschappij liggen voor het oprapen, de *haves and have nots*, de woningbezitters en de woningzoekenden, de gevaccineerden en de antivaxers, de

studenten met een studieschuld en de studenten zonder schuld, de boeren en de stikstofdempers, de open en gesloten denkers, de klimaatontkenners en de klimaatbeschermers, de eurofielen en de eurosceptici, de globalisten en (neo-)nationalisten en ga zo maar door (Beugelsdijk 2021; Boutellier 2021). De oude tegenstelling tussen links en rechts is aan het verdwijnen en wordt vervangen door (te) veel andere tegenstellingen. Dit leidt tot maatschappelijke onvrede, instabiliteit en veel onderling sluimerend wantrouwen. De vele demonstraties van bijvoorbeeld boeren, zorgpersoneel, boze Groningers en de gelehesjes-beweging geven de tegenstellingen pijnlijk weer. Veel mensen voelen zich niet gehoord en buiten de samenleving gedrukt.

Toch is volgens de WRR grofweg 80% van de mensen voldoende in staat om zich in deze samenleving te redden, maar dat betekent altijd nog dat in ons land 3,5 miljoen mensen dat niet kunnen of daar hulp bij nodig hebben.⁸ De toegang tot het recht laat echter nog zorgelijker cijfers zien. Daar zijn ruim vijf miljoen mensen niet in staat te snappen wat precies hun rechtspositie is en waar het recht over gaat. Er is sprake van een heuse rechtsvervreemding (Hertogh 2006). Mensen herkennen zich niet meer in democratische rechtsstaat en er is een groep in de samenleving die zich uitgesloten voelt bij de totstandkoming van het recht en/of de beroepsuitoefening van de juristen (Bovens & Wille 2011). Het vertrouwen in de juristen van het rechtssysteem als het gaat om de personen van rechters, advocaten, notarissen etc. is weliswaar voldoende, maar niet als het gaat om het systeem zelf (Bovens 2020).

---

8 <https://www.wrr.nl/publicaties/rapporten/2020/12/14/samenleven-in-ver-scheidenheid>.

Die grote groep van burgers die zich niet goed kunnen redden in deze moeilijke tijd vraagt hulp van professionals voor wie het hun beroep is mensen bij te staan. Voor het recht is er dus een klemmend beroep op juristen, voor de gezondheidszorg op artsen en verpleegkundigen en ga zo maar door. De reflex meer professionals – in ons geval juristen – aan te stellen helpt niet (Van de Luijngaarden 2017). Nee, dit vraagt een andere vorm van beroepsuitoefening. Anders in de klassieke zin: van reactief naar preventief, maar ook een beroepsuitoefening die vormgeeft aan de vernieuwende verbeelding van de rechtsstaat (Boutellier 2021).

De laagvertrouwenmaatschappij wordt immers gevoed door de 20% van mensen die om diverse redenen niet mee kunnen doen: laaggeletterden, digibeten of mensen met multiproblemen die vaak van een uitkering afhankelijk zijn, huren, en worstelen met hun gezondheid en in de literatuur benoemd worden als het precariaat (een samentrekking tussen precair (de situatie waarin ze zitten) en proletariaat (het historisch begrip voor de ongefortuneerden) (Beugelsdijk 2021; Pikkety 2016).

Daarnaast voedt een andere groep, de neo-conservatieven, de onvrede over het rechtssysteem. De oude provoleus ‘uw recht is het mijne niet’ is uit de kast gehaald en afgestoft. Beide groepen (het precariaat en de neo-conservatieven) klagen over de staat van het recht of de toegang tot het recht (Van den Berg 2021). Het is een aanzienlijk aantal dat juristen en het recht niet meer vertrouwt (Elzinga 2020).

Voor juristen ligt hier een hele betekenisvolle uitdaging. De huidige situatie van pragmacratie en laag vertrouwen in de rechtsstaat en het rechtssysteem is een situatie vol met maatschappelijke ruis (Kahneman, Sibony & Sunstein 2021). Het zou de

verkeerde kant op kijken zijn als wij juristen deze geluiden zouden negeren. In mijn oren schreeuwt dit om het volgende: als juridische beroepsgroep de uitdaging aanpakken om juist de positie van het recht in onze samenleving en daarmee de rechtsstaat te versterken, waarbij we moeten waken voor een paternalistische houding, want terug naar de autoriteit van de jurist in de jaren vijftig van de twintigste eeuw wil niemand. Daar bleven immers vele misstanden onopgemerkt. De waarheidstrechtter in de rechtsgeleerdheid als een mechanisme dat juristen in staat stelt de samenleving te dienen en problemen te duiden en oplossingen te verzinnen, verdient herdenking (Kunneman, 1986). In deel drie zal ik daar in Aristotelische termen als moreel kompas en praktische wijsheid op ingaan.

Het zijn zware thema's, terwijl het bij de millenniumwisseling allemaal zo mooi leek. We leefden immers in een tijd waarin Fukuyama's *Het einde van de geschiedenis en de laatste mens* (1992) de overwinning van ons leidend economisch systeem beschreef. Het geleide communisme had verloren en kapitalisme in verschillende vormen, in ons land met een historie van de verzorgingsstaat, zou het universele systeem worden. We leken het eindelijk goed voor elkaar te hebben: een vreedzame democratische samenleving waarin het voor iedereen goed leven was. Toch blijkt dat dit niet het geval is. We zitten in onze democratie met grote en complexe problemen die duiden op een handelings- en morele verlegenheid. Dezelfde Fukuyama introduceert op deze verlegenheden het begrip 'thymos' (Fukuyama 2019). Thymos heeft in de Griekse filosofie meerdere betekenissen, maar wordt hier vertaald met de strijdbaarheid voor een rechtvaardige samenleving (Boutellier 2021). De door Bovens en Wille beschreven meritocratie, waarbij een juridisch diploma in

de diplomademocratie voldoende was voor een gedegen bijdrage aan de rechtsstaat, blijkt onvoldoende (Bovens & Wille 2014). Het diploma moet meer waardegedreven worden ingevuld en er moet strijd geleverd worden voor onze rechtsstaat. Een moeilijke strijd, want de waarden die via strijd verdedigd moeten worden, lopen nogal uiteen. Er is sprake van wat in de literatuur hypermoraliteit in semi-autonome bubbels wordt genoemd. Een fenomeen waarin wij elkaar voortdurend de maat nemen, bij gebrek aan breed gedragen waarden en morele kaders. We zijn als mensen verautonomiseerd (Boutellier 2021).

Die hypermoraliteit wordt gevoed door de migratiecultuur van de 21e eeuw; in menselijk, levensbeschouwelijk en cultureel opzicht een zegen, maar in de zoektocht naar gemeenschappelijke moraliteit een vloek (Madsbjerg 2019). Wat delen we eigenlijk met elkaar? Waar staan we voor? Wat is er belangrijk? Vaak wordt in de praktijk bij gebrek aan breed gedragen morele kaders en gemeenschappelijke waarden de weg naar het recht gevonden: juridisering (Van de Luijngaarden 2017). In plaats van het zoeken naar *commonground* wordt te vaak de gang naar de rechter gemaakt om richting te vragen. Met andere woorden, het elkaar de maat nemen, zoeken naar wat we met elkaar delen en belangrijk vinden, wordt niet onderling, maar voor de rechter uitgevochten (de Wilders-uitspraken, maar ook zaken als klimaatdoelstellingen Urgenda en Shell, de Zwarte Piet-discussie, de vele #MeToo zaken, stikstof- en woningproblemen). De rechter moet daarbij veel zeilen bijzetten om niet op de stoel van de politiek te gaan zitten of het maatschappelijk debat te veel te sturen. Dit erodeert de democratische rechtsstaat, want deze uitspraken voeden het populisme in de politiek links- of rechtsom (Bamps 2021; Becker 2022).

Iets dat overigens de voorzitter van de Raad van de Rechtspraak, Henk Naves, in 2020 aan de kaak stelde door de politiek te waarschuwen. Dat verschuilen achter de rechterstoga vindt hij niet juist.⁹ Veel van de door mij aangehaalde auteurs vinden de gang naar de rechter voor waardenduiding, morele kaders en maatschappelijke thema's een gevaarlijke ontwikkeling en ik deel die mening. Een land is immers meer dan de verzameling inwoners met individuele rechten die ze bij de rechter te gelde willen kunnen maken. De complexe problemen zijn te groot om ze in een individuele casus door een individuele rechter te laten beslissen. Rechten uitoefenen zonder debat over de gemeenschappelijk gedragen morele kaders en materialisering van plichten van burgers van de rechtsstaat holt diezelfde rechtsstaat in een goed functionerende democratie uit en levert een laagvertrouwenmaatschappij op (Beugelsdijk 2021). Democratie werkt immers alleen met gemeenschappelijke moraliteit. Die moraliteit moet gevoed worden door een voortdurend maatschappelijk debat en door continue reflectie van alle betrokkenen, waarbij het voor juristen ook nog eens essentieel is dat er aandacht is voor het doel waarvoor wij mensen in de samenleving bijeen zijn. Niet het recht, maar het welzijn van rechtszoekenden, niet de wetgeving, maar wat mensen aan die wetten hebben is relevant. Er is, met andere woorden, behoefte aan een emergente moraal, waarin we ons afsluiten van de bricolage van meningen en opgefokte polarisatie van de hypermoraliteit en zoeken naar morele gemeenschappelijkheid, gedragen waarden en respectvolle wederkerigheid (Lanckswert 2020). Er is, met andere woorden, behoefte aan een nieuw verhaal (Tjeenk Willink 2021).

---

9 <https://www.rechtspraak.nl/Organisatie-en-contact/Organisatie/Raad-voor-de-rechtspraak/Nieuws/Paginas/Stop-met-het-verdacht-maken-van-de-rechter>.

Dit nieuwe verhaal leunt deels op oude menselijke waarden als verbinding en vertrouwen, maar ook op elementen als sociale verantwoordelijkheid en hernieuwde professionaliteit (Tjeenk Willink 2021). Het is een verhaal dat ingaat tegen de heersende tendensen van het neo-liberale denken van autonomie, geld, output-denken en economische groei.

Nussbaum heeft voor dit verhaal vooral het veranderen van het onderwijs als beginpunt gearticuleerd. Zij bepleit een revitalisering van de geesteswetenschappen, waardoor kritisch, creatief en fantasievol denken voor de nieuwe generatie weer mogelijk wordt, op zoek naar die eerdergenoemde emergente moraal. Dit geluid geeft kansen voor de compositie van het nieuwe verhaal, niet zozeer als doel, maar als proces, als weg naar een antwoord op de prangende vragen van een rechtsstaat op weg naar een hoogvertrouwenmaatschappij (Nussbaum 2011).

Dit nieuwe verhaal richt zich in mijn analyse op de positie van de juristen als hoeders van de democratische rechtsstaat ten dienste van de samenleving als geheel. Willen we de democratische rechtsstaat hernieuwd de 21e eeuw in helpen, dan moet moraliteit en ethisch besef een centralere positie in de samenleving krijgen en daar kan in de juridische opleiding aan gewerkt worden. Je hoort het overal: juridisch technisch zijn onze studenten goed opgeleid, maar de erosie van de rechtsstaat en het systeemdenken vraagt een verlichtingsbeweging (Habermas 1987). Minder kwantitatieve doelstellingen, minder verfijnde protocollen en minder verscherpt toezicht (Veerman, Kok en Clement 2013; Thomas 2018), meer reflectie en meer moreel debat. De problemen zijn ernaar. De op het eigen belang gerichte hypermorele en autonome consument, werknemer, burger, bestuurder en buurman (Tjeenk Willink 2021) vragen om een waardengedreven tegenbeweging. De rechtsstaat moet niet alleen technisch-

juridisch in orde zijn, maar ook moreel, humaan, intellectueel en cultureel. Een goed functionerende rechtsstaat vraagt van zijn actoren een complexe wederkerigheid, een duurzame intersubjectieve verhouding tussen daad en denken, tussen techniek en ethiek, tussen regels en waarden. Een goed functionerende rechtsstaat vraagt een nieuw verhaal en daarmee ook nieuw denken. En nieuw denken begint bij nieuw opleiden. Daarover gaat het laatste deel.

3. MORALITEIT, REFLECTIE EN NORMATIEVE PROFESSIONALISERING

Ik eindigde het tweede deel met een nogal zware opgave: een nieuw verhaal, nieuw denken en nieuw opleiden. Zoals u al in de anekdote kon lezen, heb ik wel eens last van grote ambities. Toch gebruik ik deze woorden om de ernst van de materie aan te geven. Het is tijd voor een herleving van het denken naast het doen. We zijn in ons pragmatisme zo gewend problemen op te lossen, *downstream* te handelen, dat we vergeten dat er ook een *upstream*-opgave is (Heath 2020). Deze vergelijking ontleen ik aan Dan Heath die de termen *up*- en *downstream* gebruikt om aan te geven dat we als mensen geneigd zijn vooral van probleem naar probleem te handelen. Twee vrienden zitten aan de kant van een rivier en zien kinderen voorbijdrijven in verdrinkingsnood die ze een voor een redden. Uiteindelijk is een van hen zo wijs om te bedenken *upstream* te gaan kijken waar die ellende eigenlijk vandaan komt, om zo drenkelingen te voorkomen. Het duurde in het voorbeeld even en dat is een tamelijk reëel beeld. We lossen problemen op – in dit voorbeeld mensen redden – en daar zijn we heel druk mee. Dat is ook gunstig want daar ontstaan immers de helden, en het is ook nog te meten: hoeveel mensen heb je gered? Het nadenken over preventie is *upstream* werken, moeilijk te kwantificeren (hoe bewijs je dat je iets hebt helpen voorkomen?) en levert geen helden op. *Upstream* werken is anoniem, vindt pas plaats na grondige reflectie en past moeilijk in ons pragmatisme van doen en *targets* halen. Reflectieruimte, tijd, rust zijn elementen die niet passen in de gangbare visie op professioneel handelen, omdat de effectiviteit niet of moeilijk zichtbaar is (Brown 1986). Dat gebrek aan reflectie

bedreigt de brede ontwikkeling van ons mensen (Kahneman 2020; Becker 2022).

Juist voor die brede ontwikkelingsopgave staan we in mijn visie als het gaat om het hoger onderwijs. Ook de *preventive law*-beweging bepleit de noodzaak van een brede ontwikkeling van de jurist die vooral wil helpen juridische problemen te voorkomen, voorbij de ‘bijziendheid’ van het ontrafelen van de juridische problemen van alledag. Onze studenten hebben zin en betekenis nodig in de voorbereiding op hun beroep. We kunnen ons het eenvoudigweg niet veroorloven daaraan voorbij te gaan (Nussbaum 2011). Begrijp mij goed, dit is niet een eendimensionaal pleidooi voor meer *Bildung* in het hoger onderwijs, al ben ik daar een warm voorstander van. Ik breek een lans voor meer zin en betekenis, contextbewustzijn, brede maatschappelijke ontwikkeling, meer moraliteit. Met andere woorden een continue normatieve professionalisering van juristen, omdat de staat van ons recht, de vormgeving van de democratische rechtsstaat, de samenleving als geheel en de *preventive law*-beweging er in mijn visie in het bijzonder baat bij zou hebben.

De complexiteit van de problemen in de huidige tijd (klimaat, inclusie, onderlinge solidariteit, afkalvend vertrouwen) is zo groot en de blindheid daarvoor zo tastbaar, door de focus op verre gaande specialisatie in het beroepsleven en de opleidingen dat we mijns inziens niet meer kunnen zeggen dat we geen noodzaak zien in de continue reflectie op de zin en betekenis van ons vak. Vragen als ‘Doe ik mijn werk goed?’ moeten gepaard gaan met ‘Doe ik het goede?’ We streven immers idealiter naar werk dat deugt en deugd doet (Kunneman 2017).

Dit is een groot streven en voor mensen in de 21^e eeuw een lastige opgave. Kahneman heeft immers duidelijk aangegeven

dat we bedraad zijn als zoogdieren die overal problemen zien die we in kleine stukjes hakken om ze op te lossen, en zo is ook ons professionele leven ingericht. Daarnaast zijn we behept met gevoelens van voor- en afkeur (affectheuristiek) en zitten we vol met cognitief gemak (Kahneman 2020; Becker 2022). De standfunctie van het menselijk denken is het afweren van dreigend gevaar. Dit is een voor juristen en hun vaardigheden zeer herkenbare functie (Van de Luijngaarden 2017). Nadenken, reflectie over *upstream* handelen en daarmee preventieve strategieën zijn eigenlijk tegennatuurlijk: je moet een behoefte bedenken en een handelswijze creëren voor iets wat zich niet zal voordoen. Hoe doe je dat in het recht dat vooral gericht is op juridische duiding van problematische situaties?

Ik hoor u al denken: studiepunten voor bedenken van behoefte en reflectie op iets wat wellicht niet zal gebeuren? Bovendien: is nadenken niet inherent aan alle hoger onderwijs? Daar wringt zich echter het *output*-denken dat al jarenlang de bovenliggende toon in het hoger onderwijs vormt. Universiteiten en hogescholen wegen en meten en rekenen daarop af, toch zeker bij onze studenten. Formats, toetsmatrijzen, competentiematrices, leerdoelstellingen: het is er allemaal en maakt het leren meetbaar. Ondanks het feit dat we onze mond vol hebben van de academische houding en inter-, intra-, en multidisciplinair denken en handelen, merk ik aan de studenten dat wij ze vooral opleiden tot bewuste calculerende professionals in hun studieplanning, in het halen van studiepunten etc. Het gevolg is dat ze vragen stellen als: Wat moet ik precies kennen voor een tentamen? Wat heb ik aan een vak als metajuridica? Kunnen we gewoon over oplossingen praten bij ethiek? Of, kunt u niet gewoon zeggen hoe het zit als het om morele vraagstukken gaat? Het zijn doorgaans vragen die ik als docent beantwoord met een zwaar pleidooi dat

studenten de dragers van de rechtsstaat zijn en dat zij bij uitstek zelf de antwoorden op die vragen moeten formuleren na gewogen reflectie, debat en introspectie. In mijn visie is het evident dat je van reflectie een betere jurist wordt (Stolker in Bakker & Cremers 2022). Door meer moraliteit in de studie, meer vragen stellen over het waarom zaken zijn zoals ze zijn en of dat nog wel deugt, worden onafhankelijke en sterke juristen opgeleid, mensen met praktische wijsheid en een deugdelijk moreel kompas. Mensen die nodig zijn in de huidige laagvertrouwenmaatschappij om deze om te buigen tot een hoogvertrouwenmaatschappij. Kortom, mensen waar de rechtsstaat om verlegen zit.

In mijn promotieonderzoek heb ik een aanzet gegeven tot normatieve professionalisering in de opleiding van juristen. Ik beschreef de beoogde curriculumwijziging van de juridische opleiding van Zuyd Hogeschool in Sittard. Hierbij werd de visie van *preventive law* gekoppeld aan een betekenisvolle reflectie en dialoog. De bijvangst was een eerste aanzet om juristen opmerkzaam te maken op de spanning die bestaat tussen de technisch-juridische invulling van het vak en de morele kanten daarvan. Juristen zijn immers bij uitstek bezig met fijn afstemmen van de eisen van het rechtssysteem en de menselijk maat, de belangen van de cliënt en de belangen van het recht, en het maatschappelijk domein (Van de Luijngaarden 2017). Het aanleren van de kritische en reflexieve omgang met de normen en waarden van het juridisch domein, geeft juristen een verrijking van hun wetenschappelijke en praktijkgerichte kennis. Het is aanvulling met modus 3-kennis, morele kennis, op de door Kunneman beschreven kennismodi 1 en 2.

Ik leg dat nog even uit. De juridische curricula behandelen doorgaans vragen die met behulp van een technisch-juridische

analyse te beantwoorden zijn (Van de Luijngaarden 2022). Zij leren modus 1-kennis, de juridisch-wetenschappelijke kennis aangevuld met modus 2-kennis, namelijk hoe het recht werkt in de praktijk. Getuige het succes van onze studenten op de arbeidsmarkt zijn ze daarmee vooralsnog voldoende opgeleid om een juridisch antwoord op een (juridische) vraag te geven (Smits 2009; Stolker 2014). Uit deel twee van mijn beschouwingen bleek echter dat er in de samenleving vragen leven die een aanvulling op de kennismodi 1 en 2 verlangen. Het gaat hierbij om kennis die kan ontstaan uit leer-, dialoog- en reflectieprocessen, waarbij plekken der moeite worden betreden, waar de zogenaamde modus 3-kennis kan worden gemaakt (Kunneman 2012; Van de Luijngaarden 2020). Deze kennisverwerving is noodzakelijk voor het nieuwe verhaal, waarbij het rechtsdenken wordt verrijkt met een morele, humane, intellectuele en culturele dimensie. Noodzakelijk, maar ook ingewikkeld, omdat het staat voor een tegenbeweging tegen de complexiteitsreductie van feiten naar juridische feiten die zo gebruikelijk is in de rechtsvinding, zoals we deze aanleren in de opleidingen (Mak 2020).

Ik ben in het pleidooi voor meer modus 3-kennis niet de enige. De Nederlandse Juristen Vereniging bracht in haar 150^e lustrumjaar een aantal preadviezen uit onder de titel *De toekomst van de jurist; de jurist van de toekomst*, waarin nadrukkelijk de opleiding en de plaats van juristen in de samenleving werd besproken. Opvallend in de bijdragen is de analyse van Mak die spreekt over de normatieve herwaardering van de sociale orde en daarin juristen een plaats geeft als verbeelders van de kernwaarden van de democratische rechtsstaat (Mak 2020; Bakker & Cremers 2022). Dat komt volgens haar echter wel tegen een prijs: de traditionele afstand tot de samenleving die door juristen kon worden bewaakt in hun beroepsuitoefening en hen ook gezag gaf,

kan niet meer worden gehandhaafd. Zij bepleit nabijheid van juristen als antwoord op de vragen en behoeften van de hedendaagse samenleving. Als voorbeelden worden transparantie en begrijpelijkheid van werken genoemd, maar ook initiatieven als Maatschappelijk Effectieve Rechtspraak, Nieuwe Zaaksbehandeling in het bestuursrecht, buurtrechters, wijkrechters, Samen Recht Vinden en in Limburg het Huis van het Recht; allemaal gericht op een daadwerkelijke oplossing voor het conflict waarin de rechtszoekende zich bevindt (Van Beek & Ippel 2021). Dit is echter nog steeds in de traditionele reactieve kennismodi 1 en 2 gepositioneerd. Vaak wordt gepleit voor de *T-shaped lawyer*, een alleskunner die door brede maatschappelijke kennis gecombineerd met juridische diepgang toegerust is voor de complexe problemen van de 21^e eeuw (Mak 2017; Van de Luitgaarden 2017). Voor zover dat gaat over de mensgerichte, omgevingsbewuste en persoonlijk gevormde jurist kan ik dat alleen maar toejuichen. De *civic friendship* (de rechter heeft het beste voor met adierende mensen) (Van Domselaar 2015), de *Bildung* en de innovatiegerichtheid van de *T-shaped lawyer* zijn een voedingsbodem om hem kritisch te laten reflecteren en zijn persoonlijk gewogen morele oordeel mee te laten wegen in complexe maatschappelijke ontwikkelingen waarvoor nog geen vastomlijnde rechtsnormen bestaan. Zo kan hij de democratische rechtsstaat voeden en een belangrijke rol vervullen in het verhogen van het maatschappelijk vertrouwen bij moeilijke vraagstukken. Daaraan is, zoals ik al zo vaak heb gezegd, geen gebrek: klimaatbeheersing, inclusie, diversiteit, sociale cohesie, toenemende invloed van technologie en wereldwijde spanningen. Het ankerpunt is daarmee dat de jurist waardig en moedig de rol oppakt als kritische verbeelders en professionele drager van de democratische rechtsstaat (Mak 2020). Het is dit ankerpunt dat ik in de opleiding wil stimuleren door onze studenten normatief te professionaliseren.

Normatieve professionalisering is de reflexieve, lerende, onderzoekende en creatieve omgang met verschillende vormen van normativiteit (moreel-politiek, beroepsmatig, epistemologisch, sociaal, en persoonlijk) die in professioneel handelen aanwezig is (Van Ewijk & Kunneman 2013). Het is als tegenbeweging tegen de instrumentele en wetenschappelijke rationaliteitstheorie ontstaan aan het einde van de vorige eeuw aan de Universiteit voor Humanistiek in Utrecht. Een beweging beïnvloed door Habermas' theorie van het communicatieve handelen, de *Frankfurter Schule*, maar ook door denkers in de postmoderne tijd als Foucault, Schön, Tronto, Baart, Lyotard (Van de Luijtgarden 2017). De kern van de beweging zit ten aanzien van de professionaliteit in de omgang met de essentiële problemen van mensen in onze samenleving, niet in gespecialiseerde vakkennis. Het gaat om het ontwikkelen van waardevolle en verrijkende inzichten door professionals in de uitoefening van hun beroep. Het is een doorgaand reflexief leerproces, geleid door de spanning van vaktechnische kennis en de moraliteit van het beroep tegen de horizon van de rechtvaardige samenleving (Nap 2012). Normatieve professionalisering past de *preventive lawyer* als een handschoen: het voorkomen van juridische problemen en het nadenken, bediscussiëren, schuren en innoveren van juristen omtrent ingewikkelde zaken waar het recht mee wordt geconfronteerd, maar waar het recht en de regels niet direct een antwoord op hebben, zeker niet als het de democratische rechtsstaat in zijn geheel aangaat, hebben baat bij de normatieve professionalisering van juristen (Van de Luijtgarden 2017). De ideaal situatie daarbij is dat de normatieve professionalisering zich concentreert op 'trage' vragen die gericht zijn op preventie en het vergroten van het vertrouwen in de maatschappij en de instituties die de rechtsstaat vormgeven. Hoe maken we de samenleving minder afhankelijk van het recht en de rechtspraak? Hoe

dragen juristen bij aan het verminderen van de juridisering en rechtsvervreemding van de samenleving? Hoe leren we juristen rechtszaken te voorkomen en hoe werken ze aan sociale cohesie en een rechtvaardige samenleving? Allemaal vragen waarbij normatieve professionalisering van juristen antwoorden kan genereren. Geen antwoorden als rechtsnormen, maar verrijkende inzichten en narratieven die bijdragen aan een groter begrip van het recht (Van Ewijk & Kunneman 2013). Hieruit kan het nieuwe verhaal ontstaan waaraan, zoals geconstateerd, behoefte is.

Hier past echter ook een waarschuwing, want dit is voor het juridisch metier ingewikkelder dan in welk ander domein dan ook. Het nieuwe verhaal heeft immers naar de aard van ons vak meerdere inhouden. De klantervaring in het recht is immers een ervaring van ten minste twee klanten die het meestal niet eens zijn met elkaar en daar ieder hun eigen expert voor hebben (Van Beek & Ippel 2021). Hoe wordt dan de juridische professionaliteit versterkt door normatieve professionalisering in de opleiding? Van Beek en Ippel geven daar een waardevolle driedelige opstap voor: investeren in vakbekwaamheid, moraliteit en betrokkenheid. Zij maken dat concreet op basis van hun voorzichtige ervaringen in de Zeeuwse stichting Samen Recht Vinden. Hierbij geven zij aan dat vakbekwaamheid meer is dan juridische vakbekwaamheid. Het gaat bij casuïstiek ten principale niet om de vraag wat het juridische probleem is, zoals wij onze studenten dat aanleren, maar om de vraag welke problemen er zijn te onderscheiden: juridische en (vele) andere. De moraliteit concretiseert zich in de creatieve omgang met het recht, verankerd in de morele waarden van de betrokken partijen. Wat is goed werk, welke oplossing kan werken en hoe, ook en vooral praktisch en niet per se juridisch. De betrokkenheid tenslotte

gaat om de menselijke maat, de drijfveren van de juridische professional en de bijdrage die hij in zijn beroepsuitoefening wil leveren aan de levende rechtsstaat. Dit is een taaie klus. Een klus die reflectie en onderlinge solidariteit vraagt, op zoek naar *best practices*.

Wat gaat dit nu betekenen voor de opleiding van juristen hier in Maastricht? Het zou prachtig zijn als ik u een lijst zou kunnen presenteren met concrete acties die het bovenstaande pleidooi zouden kunnen verankeren in het curriculum en die de juristen die wij opleiden tot waardige, moreel gedreven *preventive lawyers* zou maken. Als het zo eenvoudig zou zijn, was mijn leerstoel er waarschijnlijk niet. Dan hadden we dat immers al geïmplementeerd. Gelukkig is die leerstoel er wel en moeten we de aankomende jaren gaan zoeken naar wegen die de normatieve professionalisering van juristen mogelijk maken. Wegen die werkelijk bijdragen aan de moraliteit van de rechtsbeoefening, het voorkomen van juridische problemen en vooral bijdragen aan de versteviging van de rechtsstaat waarin onze studenten gaan werken.

Voor deze wegen is een schets van de volgende onderzoeksagenda denkbaar.

Allereerst zou ik graag met mijn onderzoekers van het lectoraat *Preventive Law* van Zuyd hogeschool in combinatie met de onderzoekers van de capgroep Grondslagen en methoden van het Recht van de Universiteit Maastricht verder willen werken in de vele projecten die we hebben met partijen in het veld die de *preventive law*-beweging een warm hart toedragen. Bijvoorbeeld praktijkjuristen die eveneens zien dat investeren in het voortraject kan bijdragen aan dejuridiseren en de toegankelijkheid

van het recht en die vooral de menselijke beleving van het recht kunnen vergroten.

Daarnaast wil ik graag werken aan een verdieping die nodig is in de contextuele en morele omgang met het recht. Ik zou me kunnen voorstellen dat dat op verschillende snelheden gaat en mogelijk is op zowel de juridische faculteit van de Universiteit Maastricht als de Juridische Academie van Zuyd Hogeschool.

In dat opzicht heb ik slechts een aantal aanbevelingen die ons verder kunnen helpen.

Allereerst bepleit ik in elk vak stil te staan bij de context van de leerinhoud. Denkelijk zullen de collegae dat al doen, maar het kan geen kwaad dat hier nog eens onder de aandacht te brengen (Becker 2022). Waarom zijn regels zoals ze zijn, wat is de ethisch-maatschappelijke borging van bepaalde leerstukken, welke historisch-filosofische achtergrond is te onderscheiden bij dit rechtsgebied, hoe werkt het recht zoals we dat aanleren in de praktijk echt, welke andere problemen spelen bij een juridische casus, en vooral wat hadden betrokken juristen kunnen doen om voor de hand liggende problematiek te voorkomen (*people centered justice*, Barendrecht & Chabot 2020). Dat laatste dan in de volle breedte van het menselijk samenleven, dus aspecten laten meewegen van bijvoorbeeld psychologische, financiële, informatietechnologische, organisatorische, economische, politieke, sociale en emotionele aard (Barton 2009).

Het gaat mijns inziens om het in evenwicht brengen van de leef- en systeemwereld van het recht. Deze ‘Habermassiaanse’ tegenstelling heeft snel de neiging de menselijke maat helemaal op de leefwereld te projecteren, en de systeemwereld van het recht als ‘hinder’ daarnaast te plaatsen (Habermas 1987), terwijl vanuit juridisch perspectief de verwerkelijking van de menselijke morele waarden eveneens vanuit het recht(ssysteem)

geconcretiseerd kan worden. De tegenstelling tussen systeem- en leefwereld is niet per se een tegenstelling tussen fout en goed als het om morele waarden gaat (Kunneman, 2017). We kunnen niet zeggen dat de menselijke leefwereld per definitie goed is en de systeemwereld van het recht niet. Deze aanbeveling ziet op morele aanvullingen op de juridische analyse, invalshoek, redeneerwijze. Ons vak wordt er rijker van en de studenten zullen niet alleen de hun aangeleerde modus 1 en 2-kennis kunnen aanwenden, maar eveneens actief bijdragen aan een *body of knowledge* van modus 3-kennis, die zo nodig is voor het nieuwe verhaal van onze democratische rechtsstaat.

De tweede aanbeveling betreft ons docenten zelf. Wij zijn zo druk en zo een geworden met onze meetbare *output* dat er geen ruimte meer is voor moreel beraad. Als we van onze studenten een majeure opgave verwachten zoals hierboven is omschreven, als we van hen verwachten dat ze zich breed ontwikkelen om daarmee preventief te kunnen handelen, moreel te kunnen handelen en daarmee de toegankelijkheid van het recht te vergroten en juristen worden die de menselijke maat concretiseren in de democratische rechtsstaat, dan moeten we dat voorleven. Dan is het onvoldoende onze professionele ontwikkeling te beperken tot vakinhoud. Dan moeten we buiten de lijntjes gaan kleuren, andere disciplines opzoeken en vooral met elkaar zoeken naar verrijkende inzichten door met elkaar te schuren en te debatteren, in een continue dialoog. Het gaat om hernieuwd vakmanschap (Sennett 2008). Vakmanschap gevoed door reflectie op drie niveaus: op het niveau van de individuele jurist over morele dilemma's van het vak, op het niveau van de verantwoordelijkheid van ons docenten over naleven van de professionele standaard en de juridische inhoudelijke kwaliteit en op het niveau van de bijdrage van juridische opleidingen ten aanzien van de

verrijking van onze studenten als het gaat om hun taak ten aanzien van de bescherming en ontwikkeling van de democratische rechtsstaat en de preventie van juridische conflicten (Tjeenk Willink 2021). Sennett wees vooral op de rijping, de volwassenwording van vakmanschap door een systematische reflectie en verankering van en over normatieve oordeelsvorming in (de werking van) het recht (Sennett 2003 en 2008), waarbij we met elkaar werken aan een verdieping van het waardenkader van de jurist van de toekomst. Een waardenkader dat hem in staat stelt antwoord te geven op complexe vragen die vanuit mensen, organisaties en de maatschappij op hem afkomen. Het gaat doorgaans veel minder om gespecialiseerde kennis, maar om de omgang met mens en samenleving (Van Ewijk & Kunneman 2013). Hiermee dragen docenten allen bij aan de noodzakelijke verdieping van modus 3-kennis. Op een narratieve en discours-analytische manier wordt gewerkt aan een *body of knowledge* van *preventive law* en morele betrokkenheid van juristen (Bischoping & Grazso 2016). Juridisch professionalisme wordt daarmee veel minder gericht op rechtsvinding en veel meer gericht op het bevorderen van de rechtsbeleving van de mensen voor wie het recht gemaakt is. Het recht in onze democratische rechtsstaat gaat immers ten diepste om de verwerkelijking van de menselijke waardigheid.

DANKWOORD

Allereerst dank ik het College van Bestuur van de universiteit Maastricht, de decaan prof. mr. Jan Smits en het College van Bestuur van Zuyd Hogeschool voor het in mij gestelde vertrouwen en het instellen van deze bijzondere leerstoel die ik de komende jaren mag bekleden.

Ik dank ook de professoren Harry Kunneman, Pieter Ippel en Thomas Barton die voor mijn professionele ontwikkeling op het terrein van de wetenschap, *preventive law* en normatieve professionalisering in het bijzonder, van onschatbare waarde waren en nog steeds zijn. Een ontwikkeling die begonnen is bij mr. dr. Douwe Boersema: een vriendschap voor het leven.

Een bijzonder woord van dank aan mijn collegae in de capgroep Grondslagen en methoden van het Recht. Ik voel me vanaf de dag van mijn benoeming erg betrokken bij jullie en dat is wederzijds, begrijp ik. Ik heb bijzonder veel zin de komende jaren met jullie te bouwen aan mooie dingen en de metajuridica steviger dan ooit te verankeren in onze faculteit. Ook dank ik mijn collegae van het lectoraat *Preventive Law* en de Juridische Academie van Zuyd Hogeschool. In het bijzonder wil ik hier noemen mr. Lucas Lieverse, drs. Dries Lodewijks en mr. Koen Savrij Droste, met wie ik mij voel als de vier musketiers die tegen de heersende stroom in *preventive law* hebben ontwikkeld tot een vakgebied waarvoor vandaag een bijzondere leerstoel is ingericht. We gaan een hele mooie tijd tegemoet.

Ik dank alle collegae van Zuyd Hogeschool met wie het zo superfijn werken is, ook al is onderzoek soms een anomalie in het hoger beroepsonderwijs. Zuyd is voor mij mijn vaste basis en een warm bad. In het bijzonder dank ik mijn collega lectoren dr. Steven de Groot, prof. dr. Jol Stoffers en dr. Martijn Zoet met wie ik de ambitie deel van het doen van multidisciplinair onderzoek voor de praktijk. Jullie zijn het voorbeeld dat humor en wetenschappelijke ambitie meer dan goed samengaan.

Ik dank mijn promovendi en alle partijen uit het (juridische) werkveld met wie ik samen dit vakgebied verder mag brengen.

Ik dank ook de studenten van de Faculteit der Rechtsgeleerdheid en de Juridische Academie. Telkens als ik met jullie mag optrekken en colleges mag verzorgen, weet ik weer waarvoor ik alle tegenslagen en ingewikkelde kronkels in mijn werklevens overwin. Jullie zijn de toekomst van de rechtspleging in onze democratische rechtsstaat en ik heb alle vertrouwen in jullie.

Irene van der Spoel MEd dank je wel voor de correctie van de vertaling, altijd snel en intens.

Tenslotte dank ik mijn familie, schoonfamilie, en mijn vrienden die al mijn worstelingen, enthousiasme, en zoeken deelden en telkens enthousiast zijn over de door mij ingeslagen weg. In het bijzonder dank ik mijn lieve ouders die vandaag 66 jaar getrouwd zijn. Eerlijk: dit had niemand kunnen voorspellen op 22 september 1956.

Lieve Leonard en Bernadette, voor mijn dank aan jullie zijn eigenlijk geen woorden goed genoeg. Jullie aanwezigheid in mijn leven is een feest, altijd uit het hart. Jullie levenswandel, part-

nerkeuze en ontwikkeling tot en als volwassene is het grootste cadeau dat een vader kan krijgen.

Tenslotte mijn lieve Ineke, onze vervlochten levens, onze wederzijdse aanvulling, onze diepe liefde en soms ook onze strijd, maakt dat mijn leven echt waard is geleefd te worden.

Ik heb gezegd.

LITERATUUR

- Baart, A. (2001), *Een theorie van de presentie*, Utrecht: Lemma.
- Bakker, J & Cremers, Y., Je vraagt een kalkoen ook niet wat het kerstmenu moet worden, verslag van het congres 'Dubbele petten in de rechtswetenschap', in: *Ars Aequi* 2022/1, pp. 65-72.
- Bamps, D. (2021), *De dashboardsamenleving, van improvisatie tot providere*, Den Haag: Boom.
- Barendrecht, M. & Chabot, M. (2020), *Het papieren paleis, de noodzaak van een menselijker recht*, Amsterdam: Balans.
- Barton, Th.D. (2009), *Preventive Law and problem solving, Lawyering for the future*, Lake Mary: Vandeplass.
- Becker, M., *Beroepsethiek als wijsgerige ethiek*, in: *Ars Aequi* 2022/2, pp. 154-157.
- Beek, K. van & Ippel, P., Begaanbare routes naar het recht en de professionals die daarbij passen, in: *Waardenwerk winternummer* 2021, Dordrecht: SWP, pp: 40-52.
- Berg, I. van de (2021), *Toegankelijkheid van het recht, er is meer tussen hemel en aarde dan (alleen) het wetboek, de verbeelding van juristen*, Afscheidsrede Rotterdam: InHolland.
- Beugelsdijk, S. (2021), *De verdeelde Nederlanden*, Amsterdam: Balans.
- Bishoping, K. & Gazso, A. (2016), *Analyzing talk in the social sciences: Narrative conversation & discourse strategies*, London: Sage.
- Boutellier, H. (2005), *De veiligheidsutopie, hedendaags onbehagen en verlangen rond misdaad en straf*, Den Haag: Boom.
- Boutellier, H. (2011), *De improvisatiemaatschappij*, Den Haag: Boom/Lemma.

- Boutellier, H. (2015), *Het seculiere experiment, hoe we van God los gingen samenleven*, Amsterdam: Boom.
- Boutellier, H. (2021), *Het nieuwe westen, de identitaire strijd om de sociale verbeelding*, Amsterdam: Van Gennep.
- Bovens, M. & Wille, A. (2011), *Diploma-democratie, over de spanning tussen meritocratie en democratie*, Amsterdam: Bert Bakker.
- Bovens, M. (2020), Het gezag van juristen; een empirische verkenning, in: *De toekomst van de jurist, de jurist van de toekomst, Handelingen Nederlandse Juristenvereniging*, jaargang 150/2020, Deventer: Wolters Kluwer, pp. 37-62.
- Brown, L.M. (1950), *Manual of preventive law*, New York: Prentice Hall.
- Brown, L.M. (1986), *Lawyering through life, the origin of preventive law*, Littleton: Rothman.
- Brown, L.M. & Dauer, E. (1978), *Perspectives on the lawyer as planner*, Mineola New York: Foundation Press.
- Claessens, J. & Van Hoek, A. (2022), Herstelrecht oftewel *restorative justice*. Een introductie voor wetenschappers uit verschillende disciplines, in: J. Claessen en A. van Hoek (red.), *Herstelrecht door de ogen van ...*, Den Haag: Boom criminologie, pp. 47-64.
- Corstens, G. (2014), *De rechtsstaat moet je leren*, Amsterdam: Prometheus/Bert Bakker.
- Davidson, M. (2013), Fiction-based religion: conceptualizing a new category against history-based religion and fandom, in: *Culture and Religion*, 14(4), pp. 378-395.
- Dauer, E. (2008), Four principles for a theory of preventive law, in: H. Haapio (ed.), *A proactive approach to contracting and law*, Turku, TUAS, pp. 13-35.

- Domselaar, I. van (2015), Moral quality in adjudication: on judicial virtues and civic friendship, in: *Netherlands Journal of Legal Philosophy* 2015/1, pp. 24-46.
- Ehrlich, E. (2002), *Fundamental principles of the sociology of Law*, New Brunswick/London: Transaction publishers.
- Elzinga, D-J. (2020), *Recht, staat en democratie*, Deventer: Wolters Kluwer.
- Ende, T. van de & Kunneman, H. (2008), Normatieve professionaliteit en normatieve professionalisering, in: G. Jacobs, R. Meij, H. Terwolde en Y. Zomer, *Goed werk, verkenningen van normatieve professionalisering*, Amsterdam: SWP, pp. 68-87.
- Engbersen, G., van Bochove, M., de Boom, J., Bussemaker, J., el Farisi, B., Krouwel, A., van Linden, J., Rusinovic, K., Snel, E., van Heck, L., van der Veen, H. & van Wensveen, P. (2021), *De laag-vertrouwen-samenleving. De maatschappelijke impact van COVID-19 in Amsterdam, Rotterdam, Den Haag & Nederland, vijfde meting*, Rotterdam: Erasmus School of Social and Behavioural Sciences & Kenniswerkplaats.
- Ewijk, H. van & H. Kunneman (2013), *Praktijken van normatieve professionalisering*, Amsterdam: SWP.
- Friedman, L. (1990), *The republic of choice, law authority and culture*, Cambridge Massachusetts/London: Harvard University Press.
- Fukuyama, F. (1992), *The end of history and the last man*, New York: Free Press.
- Fukuyama, F. (2019), *Identiteit, waardigheid, ressentiment en identiteitspolitiek*, Amsterdam/Antwerpen: Atlas Contact.
- Haapio, H. (2013), *Next generation contracts: a paradigm shift*, Lexpert ltd: Helsinki.
- Habermas, J. (1987), *The theory of communicative action*, Boston: Beacon Press.

- 't Hart, P. (2014), *Ambtelijk vakmanschap 3.0.: zoektocht naar het handwerk van de overheidsmanager, een essay*, Universiteit Utrecht en Nederlandse School voor Openbaar Bestuur, Utrecht mei 2014.
- Heath, D. (2020), *Upstream, problemen voorkomen voordat ze zich voordoen*, Amsterdam: Lev.
- Hertogh, M. (2006), *Rechtsvervreemding – tussen rechtsstaat en rechtsgevoel*, Den Haag: Boom.
- Hertogh, M. (2011), Wat weten en vinden burgers van het recht?, in: M. Hertogh en H. Weyers, *Recht van Onderop, antwoorden uit de rechtssociologie*, Nijmegen: Ars Aequi.
- Hertogh, M. (2022), De vermaatschappelijking van de rechtsstaat, in: *Mr. magazine* nr. 1/jaargang 18, februari 2022, pp. 22-27.
- Hirsch Ballin, E. (2016), *Tegen de stroom. Over mensen en ideeën die hoop geven in benarde tijden*, Amsterdam/Antwerpen: Querido.
- Ippel, P. (2002), *Het eigene en de anderen, traditie moraal en recht in de multiculturele samenleving*, Den Haag: Boom Juridische Uitgevers.
- Jacobs, G. (2008), De professional in de knel?, in: G. Jacobs, R. Meij, H. Terwolde en Y. Zomer, *Goed werk, verkenningen van normatieve professionalisering*, Amsterdam: SWP, pp. 273-295.
- Kahneman, D. (2020), *Ons feilbare denken*, Amsterdam/Antwerpen: Business Contact.
- Kahneman, D., Sibony, O. en Sunstein, C. (2021), *Ruis: waarom we vaak verkeerde beslissingen en nemen en hoe we dat kunnen voorkomen*, Amsterdam: NwA'dam.
- Klukhuhn, A. (2013), *De algehele geschiedenis van het denken*, Amsterdam: Prometheus Bert Bakker.

- Kunneman, H. (1996), *Van theemutscultuur naar walkman-ego, contouren van postmoderne individualiteit*, Amsterdam/Meppe: Boom.
- Kunneman, H. (2012), *Voorbij het dikke-ik, bouwstenen voor een kritisch humanisme*, Amsterdam: SWP.
- Kunneman, H. (2017), *Amor Complexitatis, bouwstenen voor een kritisch humanisme*, Amsterdam: SWP.
- Kunneman, H. (2017), *Werken aan trage vragen*, interview door Denise Robbesom, Leusden: ISVW.
- Lanckswert, E. (2020), *Juridische beroepsethiek 2.0, professionaliteit door menselijkheid*, Oud-Turnhout/'s-Hertogenbosch: Gompel & Svacina.
- Lieverse, L. (2021), Advocaten moeten en kunnen bijdragen aan de ervaren rechtvaardigheid, in: *Nederlands Juristenblad* 2021/9, pp. 679-685.
- Lieverse, L. (2021), Rechtsbijstandsverleners en hun invloed op de ervaren rechtvaardigheid, in: *Tijdschrift voor conflicthantering* 2021/1, pp. 26-29.
- Loonstra, C. & Mok, M. (2010), *Juridische vaardigheden*, Groningen/Houten: Noordhoff Uitgevers.
- Loth, M. (2009), De goede jurist. Over morele moed, onafhankelijkheid en een riskante omgeving, in: J.J. Kole en D.J. de Ruyter (red.), *Code en karakter. Beroepsethiek in onderwijs, jeugdzorg en recht*, Amsterdam: SWP, pp. 113-126.
- Luijngaarden, E. van de (2017), *Preventive law, aanzet tot normatieve professionalisering in de opleiding van juristen*, Soesterberg: Aspekt.
- Luijngaarden, E. van de (2021), Preventive law: een wending in de rechtspleging, in: *Tijdschrift voor conflicthantering* 2021/1, pp. 21-26.

- Luijngaarden, E. van de (2021), Preventive law en normatieve professionalisering in de rechtenopleiding, in: Bolscher, A. en Brons, R. (red.), *Proeven van Waardenwerk 2021/4 SWP/ Amsterdam*, pp. 139-150.
- Luijngaarden, E. van de (2021), Tegen de verklachting, in: *Tijdschrift voor klachtrecht 2021/4*, pp. 16-21.
- Luijngaarden, E. van de (2022), Vermenselijking van het recht, *preventive law* en herstelrecht als noodzakelijke vernieuwingsbewegingen voor de vermenselijking van het recht en de beleefde rechtvaardigheid, in: J. Claessen en A. van Hoek (red.), *Herstelrecht door de ogen van ...*, Den Haag: Boom, pp. 381-398
- Madsbjerg, Chr. (2019), *Filosofie in een tijd van big data*, Utrecht: Ten Have.
- Mak, E. (2017), *The T-shaped lawyer and beyond: rethinking legal professionalism for contemporary societies*, Den Haag: Eleven International Publishing.
- Mak, E. (2020), Het gezag van juristen: een normatieve reflectie, in: *De toekomst van de jurist, de jurist van de toekomst, Handelingen Nederlandse Juristenvereniging*, jaargang 150/2020, Deventer: Wolters Kluwer, pp. 9-34.
- Mein, A. (2016), *Tegenwicht of meebewegen? Over balanceren door professionals bij de toepassing van het recht*, Amsterdam: HvA.
- Nap, J. (2012), *Vragen naar goed politiewerk: belang-stellend ontwikkelen van de alledaagse praktijk*, Den Haag: Boom/Lemma.
- Nussbaum, M. (2011), *Niet voor de winst, waarom de democratie geesteswetenschappen nodig heeft*, Amsterdam: Ambo.
- Pikkety, Th. (2016), *Kapitaal in de 21^e eeuw*, Amsterdam/Antwerpen: de Bezige Bij.
- Pleij, H. (2016), *Moet nog steeds kunnen, op zoek naar de Nederlandse identiteit*, Amsterdam: Bert Bakker.

- Pluymakers, M. (2021), *Datagedreven werk binnen handbereik, inspirerende verhalen uit de praktijk*, Heerlen: Zuyd UASP.
- Ringeling, A. (2005), Kwaliteit als veelvormig ideaal, in: *Vereniging voor juridische kwaliteit, kwaliteitszorg, (n)iets voor juristen!?* Leiden: VJK, pp. 9-25.
- Salmi-Tolonen, T. (2011), Proactive law and alternative dispute resolution mechanisms, in: Sorsa, K. (ed.), *Proactive management and proactive business law, a handbook*, Turku: TUASP, pp. 85-109.
- Sandel, M.J. (2020), *De tirannie van de verdienste, over de toekomst van de democratie*, Utrecht: Ten Have.
- Sennett, R. (2003), *Respect*, Amsterdam: Byblos.
- Sennett, R. (2008), *The craftsman*, London: Allen Lane/Penguin Press.
- Silvis, J. (2020), Kernwaarden voor juristen, in: *De toekomst van de jurist, de jurist van de toekomst, Handelingen Nederlandse Juristenvereniging*, jaargang 150/2020, Deventer: Wolters Kluwer, pp. 111-140.
- Smits, J. (2009), *Omstreden rechtswetenschap. Over aard, methode en organisatie van de juridische discipline*, Den Haag: Boom.
- Sorsa, K. (2011), *Proactive management and proactive business law, a handbook*, Turku: TUAP.
- Stolker, C. (2014), *Rethinking the law school. Education, research, outreach and governance*, Cambridge: CUP.
- Susskind, R. (2019), *Online courts and the future of justice*, Oxford: OUP.
- Thomas, C. (2018), *De autoritaire verleiding: over de opmars van de antiliberaal wereldorde*, Amsterdam: Atlas Contact uitgeverij.
- Timmer, I. & Mein, A. (2018), (ed.), *Legal management, realiseren van juridische kwaliteit*, Den Haag: Boom juridisch.

- Tjeenk Willink, H. (2021), *Kan de overheid de crisis aan? Waarom het belangrijker is groot te denken en klein te doen*, Amsterdam: Prometheus.
- Veerman, G., Kok, D. & Clement, L. (2013), *Over wetgeving, principes, paradoxen en praktische beschouwingen*, Den Haag: Sdu juridisch.
- Zwalve, W., Jansen, C. & Lokin, J. (2020), *Hoofdstukken uit de Europese codificatiegeschiedenis*, Den Haag: Boom.

Eric van de Luitgaarden

DIFFERENT LAWYERS

ISBN 978-94-6236-320-5

9 789462 363205 >

eløven

DIFFERENT LAWYERS

DIFFERENT LAWYERS

About why legal education should pay more attention
to the prevention of legal problems, morality
and normative professionalisation

Inaugural lecture
in abbreviated form pronounced
on Thursday 22 September 2022
on the occasion of the public acceptance of the appointment
of Endowed professor
PREVENTIVE LAW
instituted by Zuyd University
at Maastricht University
by

Prof. dr. Eric van de Luitgaarden

eløven

Published, sold and distributed by Eleven

P.O. Box 85576

2508 CG The Hague

The Netherlands

Tel.: +31 70 33 070 33

Fax: +31 70 33 070 30

e-mail: sales@elevenpub.nl

www.elevenpub.com

Sold and distributed in USA and Canada

Independent Publishers Group

814 N. Franklin Street

Chicago, IL 60610, USA

Order Placement: +1 800 888 4741

Fax: +1 312 337 5985

orders@ipgbook.com

www.ipgbook.com

Eleven is an imprint of Boom uitgevers Den Haag.

Cover design and layout: Textcetera, The Hague

ISBN 978-94-6236-320-5

ISBN 978-94-0011-171-4 (E-book)

© 2022 Eric van de Luitgaarden | Eleven

This publication is protected by international copyright law.

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system, or transmitted in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying, recording or otherwise, without the prior permission of the publisher.

Distinguished professor Prof. dr. Habibovic, distinguished Executive Board of Maastricht University, distinguished colleague Prof. dr. Smits, distinguished Executive Board of Zuyd University, distinguished Executive Board of the Faculty of Law, distinguished researchers in the field of preventive law, distinguished colleagues of the department of foundations and methods of law, distinguished professors, distinguished colleagues of Zuyd University, dear relations, dear family and friends,

It is an enormous honour for me to stand here as endowed professor of Preventive Law. I am facing a great challenge and I am grateful for that. Today I will unfold my thoughts along three lines. First of all, I will explain the preventive law movement. Secondly, I will try to define the social context in which lawyers operate. Finally, I will address the normative professionalisation of lawyers, which, in my opinion, cannot be given enough attention. I have been doing research on this subject for many years and I believe that the three lines of approach do justice to the profession that is so dear to me. And I think this profession, lawyering, is more important than ever in our society.

Two disclaimers (I would not be a good lawyer if I did not have them): this lecture will sketch an overview of my profession and my ambitions, and I will try to be as clear as possible for everyone. I refer to the lawyer as male, although the number of female lawyers exceeds the number of male lawyers. I do this because of the rules of our language and perhaps from the perspective of protecting the minority. The second disclaimer concerns the title. Different lawyers suggests that there is an unambiguous definition of lawyers and also that there are or should be different ones. Both statements are neither entirely accurate nor

the focus of this inaugural lecture, although other lawyers or lawyers who have a different perspective of their profession, is a fervent wish that underlies my story.

It is five to twelve, if lawyers do not change. I believe we will become the crude oil of this world: needed now, but we are collectively embarrassed with its use. If all goes well, crude oil is an obsolete product and if all goes wrong, lawyers will become an obsolete profession. I would regret that immensely, because I think lawyers are a necessity in a well-functioning society. However, in order to retain this position, lawyers have to change their professional attitude, and morality has to return to the profession. That would mean a paradigm shift. Big words, bearing in mind the philosopher Thomas Kuhn, but it is a major theme. A paradigm shift from legal servants to the moral guardians of rights, freedoms and especially the rule of law in all its manifestations. I will give you my vision on that in this lecture.

ANECDOTE

Before I begin, however, I have a confession to make. When I studied law at Groningen University in the 1980s, I composed my own study path and skipped the Commercial Law course in the second year. The lectures were designed in an inimitable way by Professor Van Schilfgaarde who literally read from his own work, *Van de BV en de NV*, a – as lawyers know – standard work. We, politically active students, made him come to the faculty council for this way of lecturing. Students used to have the majority in the council and these were the times of participation and democracy, so we convoked him. Van Schilfgaarde frankly admitted that his way of teaching could lead to a lack of inspiration among the – then almost 1,200 second-year – law students. He persisted in his way of teaching, however, with the reply that the book was so brilliant that only reading it aloud would do justice to its erudite content. Although I could appreciate this answer, I did not find it stimulating. After all, I had chosen to go to law school to contribute to a just world and the optimal realisation of human rights everywhere. I assumed that the curriculum committee would soon share my view and would abolish Commercial Law in its present form by the time I graduated, since then I would not have to take an exam. I graduated in Philosophy of Law and Constitutional Law, and I did not think this subject was a necessary supplement.

What is good about it, with today's knowledge, is that a student – so young still – thinks about his study path and has his own opinion about a good curriculum and also took his responsibility in the faculty council. What is not true, of course, is that

Commercial Law is part of the most important basic knowledge for a lawyer. That this is true became apparent later, because my first year as a substitute judge at the Leeuwarden District Court was spent in what was then called the commercial sector.

The anecdote continues. You probably want to know how it ended. Well, at one point I had completed all my subjects, except for Commercial Law, and had also received 8 out of 10 points for my thesis on social fundamental rights philosophically based on the theories of Immanuel Kant and Georg W.F. Hegel, but Commercial Law had not yet been abolished. I already had a job at Utrecht University, so I submitted a request for an oral examination to the examination committee for my only open subject. At the time, this was still possible without any problems. I defended my position to the committee chaired by Professor Lamberts. After careful consideration, immediately after the session, the committee granted the oral examination under one playful condition, namely that if I would get a position of importance in legal education, I would state that my degree was obtained with an – also for that time – very unusual oral examination in Commercial Law.

Well then, 35 years later, I am fulfilling my promise. Not that I did not have a significant position at the Universities of Utrecht and Prague or at the Universities of Applied Sciences Utrecht and Zuyd, where I taught legal education and conducted research, on the contrary. But I did secretly hope for a chair and a robe, and that has become a reality thanks to Zuyd University and this beautiful University of Maastricht, where I am delivering my lecture today.

As I mentioned before, I would like to address three issues in this oration. First of all, I would like to discuss the movement of preventive law, the origin of the movement in the 1950s in the United States of America and the state of affairs in the year 2022. Next, I would like to take a brief look at the major themes that play a role in our society, in particular relevant to the law, the legal profession and the rule of law. In doing so, I do not do justice to all the theory and comprehensive research, and I base myself on the work of a number of – in my view – high profile scholars. Finally, I come to the pressing question: how can we apply this knowledge to educating lawyers? My plea will be one of normative reflection in the training of legal students and how the theory and practice of normative professionalisation can contribute to this. The theory and practice were founded in the 1990s at the University of Humanistic Studies, where I was allowed to defend my PhD thesis.

1. PREVENTIVE LAW

Now that I have been a professor of Preventive Law since 2018 and may combine this with the endowed chair for which you have come today since June 2020, the question is frequently asked by legal practitioners: what is preventive law? Especially the question which law exactly is preventive and how this is translated into the Dutch legal system. With an authoritative argument, I would like to remind you that, already in 1956, the famous legal theorist Hans Kelsen posed these questions to the founding father Professor Louis Meir Brown (1909-1996).

Preventive law was first mentioned by Brown in the middle of the last century as a movement against the far-reaching juridification of the American society. It did not necessarily advocate law that is preventive, although that certainly exists in, for example, climate regulation or health law, but called attention to the skills of lawyers that could be much more focused on the prevention of legal problems and conflicts (Brown 1986). In my research published in 2017, I described the movement in detail and analysed the elements of the movement (Van de Luijngaarden 2017). The fact that the movement has existed for over seventy years could indicate that it is both a success and a failure. After all, if lawyers had wanted to tilt their professions towards prevention, the movement would have been widely implemented and would no longer be seen as a movement. However, the opposite is the case. We live in a time that is more juridified than ever. This juridification manifests itself mainly in social dissatisfaction with the excesses of regulation and the alienation towards law and lawyers, from a citizens perspective ('t Hart 2014; Tjeenk

Willink 2021; Hertogh 2006 and 2011; Barendrecht & Chabot 2020; Van de Luitgaarden 2021). This puts the accessibility of law under pressure (Van den Berg 2021) and gives ground to the need for lawyers to contribute to the de-juridification (Becker 2022). Movements such as preventive law are actually still in their infancy and deserve a scientific foundation and practical implementation, hence this chair of Preventive Law at Maastricht University. In practical terms, the movement could have been translated into preventive skills for lawyers. That would have better covered the scope of my work, but it would have ignored the wealth of initiatives taken by scholars and practitioners worldwide under the name of preventive law, and it would not have shown respect for its founder Lou Brown.

The essence of preventive law in our field is to train lawyers to use their knowledge, theory and skills in their professional practice in the best possible way to assist citizens and businesses, to live their lives with as little legal intervention as possible. In this lecture, I refer to the law in the broad sense, but to a lesser extent to criminal law, because the prevention of crimes and misdemeanours has a completely different, more psychological and sociological dimension (Claessen 2022).

Brown's vision on studying law is actually still relevant today; he argued that the teaching of law is too one-sidedly based on the conflict model. Party A is opposed to party B and the judge is tasked with 'finding' the law (Brown 1986; Lieverse 2021). Although there are many innovations in legal education, both in our country and abroad, and there is a real eye for situations other than controversies between parties, the leading paradigm in legal education is still that of a situation in which different parties usually take up contrasting positions. Those positions

are about a different interpretation of the same applicable law in the given situation (Silvis 2020). That is also what makes it such a fascinating and creative subject: there are at least two different arguments about the same constellation of facts and standards. Non-lawyers often think it is easy. After all, answers to legal questions can be found in the written law, but you and I know that it is almost never the case that the written rules provide a clear answer to the questions put to a lawyer. If they did, it could be presented to a random citizen or, better still, to a good software package with a learning algorithm. The interpretation of the law and the human contribution to it is of the utmost importance, both for the comprehensive answer to the question at hand as to which law is applicable and how it is interpreted and applied. The human contribution is especially important for the formation of law and for the interpretation and shaping of the meaning of the law. The focus of the administration of justice, the actual work of lawyers, is primarily on this: on doing justice. That sounds simple, but it is very complicated. Elements such as views on values that lie behind legal norms, views on what constitutes acting justly, views on the scope of protection of the law, in particular human rights, and views on methods of interpretation and the influence of, for example, cognitive science, underline this. It is precisely those elements that are taught in law school, or at least the foundations are.

Law is at the heart of society, is made for the people of that society, and ideally is carried by the people of that society. Brown was very much aware of this (Brown 1986; Friedman 1990) and broke a lance for the humanisation of law at a time when, in the United States, the law began to lead a life of its own and legal development became an end in itself. This later became known as the juridification of society, and juridification has increased

to this day. The number of lawyers is increasing (with the phenomenon of more law, more lawyers and more lawyers, more law), the number of rules and regulations is growing (among other things due to globalisation and the increasing complexity of society), and the influence of law on our lives is increasing (among other things due to far-reaching individualisation and internationalisation) (Van de Luitgaarden 2017).

Brown asked the question whether the use of legal services really helped people. Actually, that question is the basic question underlying the movement of preventive law. The movement was developed by analogy with preventive medicine and healthcare (Brown 1986). If there are opportunities to prevent disease, we will always prefer those.

Brown and later his successors Edward Dauer (2008) and Thomas Barton, the first professor of Preventive Law at San Diego Western School of Law (2009), were inspired by the vision of human healthcare (Van de Luitgaarden 2022). Brown's work has been continued by a number of American, Scandinavian and Dutch scholars (Van de Luitgaarden 2017). The core of his theory was to work with a complement of legal skills.

Legal skills are traditionally classified into categories such as:

- handling the laws and regulations;
- dissecting and interpreting legal rules;
- searching, analysing and using jurisprudence;
- use of legal literature;
- use of parliamentary documents;
- solving cases using these skills;
- use of language, both oral and written;
- file management and case management. (Loonstra & Mok 2010).

These skills are often supplemented with interpretation methods (Smits 2009) and lead to the core of the profession, namely finding law. Brown added non-legal skills from the preventive law movement. These were primarily aimed at human wellbeing:

- thinking in all possible scenarios for a solution;
- working with open communication instead of secrecy, and the art of asking the question behind the question;
- trans- or multidisciplinary thinking, to avoid only involving facts that are legally relevant;
- involving the client's total context;
- focusing on achievable goals that are not necessarily legal;
- assessing risks. (Van de Luijngaarden 2017 and 2020)

This non-exhaustive enumeration was a revolutionary contribution to legal thinking for its time and was complemented by Barton in 2009:

- future-oriented thinking instead of analysing what happened in the past;
- looking for connection with the other party and shared interests;
- working with multiple problem solutions;
- focusing on the world of the people who consult lawyers, next to or instead of focusing on the system of the law. (Barton 2009)

In 2011, the Scandinavian Proactive School of Law added the following elements to it:

- pre-emptive and creative use of legal skills;
- predicting the consequences of the use of legal instruments, the so-called legal predictability, for example, not the contract but the implementation of the contract is central, so not what it says, but what happens;

- use of legal knowledge and skills as decision indicators for life cycle planning for citizens and businesses, the so-called legal engineer position. (Sorsa 2011; Haapio 2013)

With the research of the group working at Zuyd university on preventive law¹ since 2018, we can add, the following:

- working from a dialogical and normative reflection on the profession: do I do the right things and do I do things right;
- working in a socially responsible way so that sustainable justice can contribute to a better world;
- working from a self-developed sense of norm, a value framework, based on the question of which values the lawyer wants to reinforce through his professional practice, in the light of the moral horizon of a just society, the protection of human rights and the strengthening of the democratic rule of law. (Van de Luijtgaarden 2017)

I would now like to take the opportunity to add new skills, namely:

- using contemporary digital tools with learning algorithms that can harness large amounts of data processing to, for example, make predictions in potential legal disputes;
- de-escalating and mediating skills;
- aiming for larger goals in the context of multiple value creation, in which legal interventions are seen as added value in business processes and human lives and contribute to the worldwide sustainable development goals. (Pluymaekers 2021)

This enunciation not only shows that preventive law is not a fixed system of do's and don'ts, but above all that it is a living movement.

---

1 www.preventivelaw.nl.

A movement in which scholars and legal practitioners want to enrich the tools of the lawyer, so that their professionalism consists of providing the best possible assistance to the people for whom the law was created. One could call it an anthropocentric view of legal practice. The law is created for people and not the other way round (Brown 1950). This anthropocentric view of man fits in with Rousseauian thinking in philosophy, which is characterised by the central position of the uniqueness of mankind (Klukhuhn 2013). It is a view of mankind that leans on the Enlightenment, but is larded with a touch of Romanticism. The emotional experience and perception of people dealing with the law are central, not the political, legal or economic values and rules alone. Translated to legal thinking, it is not about the creation of rules or the situation that the rules are intended to standardize human behaviour, but mainly about the view of whether people experience the law as being just (Kunneman 2017; Van de Luijngaarden 2022). It is a movement that works with returning new insights and is therefore responsive (Mein 2016). Law, like all disciplines, is a subject that develops over time. However, it is more important for lawyers to adopt a responsive attitude, because after all it is made to create frameworks in society and in that sense responds to the broad social context (Brennk-meijer in Bakker & Cremers 2022). An example is the stricter sentencing policy that has been deployed in the judiciary in the Netherlands in recent years, mainly because that is the opinion of the majority of society, or the regulations concerning environmental taxes on polluting cars, all so that the law resonates with the voices heard in society.²

---

2 (<https://eenvandaag.avrotros.nl/item/hoort-nederland-bij-de-strengst-straftende-landen-van-europa-het-idee-da-we-heel-erg-soft-zijn-is/>).

The law is therefore pre-eminently a system made for people and used by people. This view in itself is not new. The legal sociologist Ehrlich already spoke of living law in his work at the beginning of the twentieth century. In his view the law is primarily a social science, especially because the law regulates and interprets the organisational part of people. He stood for the somewhat more moderate tradition of Anglo-Saxon legal practice, which is aimed at law in action, *i.e.*, how do rules work for citizens. The continental European legal tradition, however, builds on the dogmatic approach of Roman law, therefore has more legal positivist traits and is more focused on law in the books. The analytical, positivist style of reasoning has long been dominant in European legal history (Zwalve et al. 2020) and has fed legal education with the underlying thinking that in casuistry the facts must first be separated from the legally relevant facts before the applicable law is invoked. Whereas Ehrlich mainly qualified human acts as socially or societally oriented and thus emphasised the normative dimension in the practice of law. How people experience the law should be central in the practice of law, not how the law is formulated (Ehrlich 2002; Hertogh 2011).

Brown stands as a matter of course in the Anglo-Saxon tradition, and his work, continued by Dauer and Barton, also indicates the importance of the broad normative reflexive dimension of the law (Brown & Dauer 1978). What do clients, citizens and businesses really care about: is it the legally correct interpretation of a case or, for example, other phenomena such as attention, expectations and trust (Brown 1986; Baart 2001; Van de Luitgaarden 2017).

This makes it clear that preventive law cannot be a legal-dogmatic school with its own research method or line of reasoning. Preventive law is positioned as a countermovement by

Brown and his followers. The fact that people no longer see the law as just or as ‘their’ law and that law has too great an influence on human coexistence, is reason enough to raise a different sound (Hertogh 2006; Barton 2009). The dogmatics of law pay too little attention to the tension between dealing with the law and the moral aspects of the profession. And yet it is precisely in this tension that lawyers must function. They have to deal with the interests of the law and the interests of the client, the system of law and the social domain every day. Preventive law aims to address this tension by focusing on the prevention of legal conflicts and the systematic embedding of reflection and dialogue in the training of lawyers and in their professional practice, in order to handle this tension in a meaningful way (van den Ende & Kunneman 2008). In this way, the movement hopes to contribute to a more just society.

This preliminary stage is only marginally represented in the administration of justice; it concerns what Susskind calls the stage of legal health maintenance (Brown 1986; Susskind 2019). This is the first phase of the administration of justice, characterised by freedom of action and the optimal situation to settle matters as appropriate to the situation of the parties involved. Lawyers can use their knowledge and skills to assist citizens and businesses in organising their lives and work in an optimal manner, as the other three phases of justice – dispute avoidance, dispute containment and dispute resolution – have not yet been reached (Susskind 2019). Avoidance is possible when there is no or hardly any dispute or conflict. It is the phase of trust and possible connection (Brown & Dauer 1978). In other words: prevention is better than the cure. The phase of trust requires some explanation. At the beginning of this century, Barton developed this phase for the practice of law and added the dimension of a

paradigm shift. This paradigm shift is aimed at what is called intranormative professionalisation, which is positioned in the theory and practice of normative professionalization, I will discuss this in part three (Kunneman 2012; Barton 2009). Barton points out that innovation in legal thinking and acting requires that understanding, integration and accommodation is an essential addition (Barton 2009), especially positioned in the trust phase. It seems so obvious and most legal professionals will also work from trust and connection, but reality shows that work is often done from the legal perspective and only when there is a legal disagreement and not before there is a (legal) problem. Lawyers are often asked to come up with a technical legal solution to a problem, sometimes because people have searched for their rights and obligations on the Internet themselves, the 'Google search', but usually because the problems that people face are becoming increasingly complex (Jacobs 2008). I will elaborate on this in part two.

Preventive law is therefore a movement with many colours; I will give you a few. At Zuyd University of Applied Sciences, we focus on legal skills as I have indicated above. In the Finnish tradition of preventive law, it is an amalgamation of elements such as risk assessment and legal predictability (Haapio 2013), cross-professional communication, multidisciplinary analysis and goal orientation (Sorsa 2011), multiple value creation and sustainable justice (Salmi-Tolonen 2011). In our country, there is the movement of responsive law and legal management that materialises the principles of preventive law in a different way (Timmer & Mein 2018). The responsiveness is particularly interesting in public service lawyering, where lawyers increasingly position themselves from vertical to horizontal within a network of social actors. This tilting of the government's position

in the participatory society or do-democracy inevitably requires a more preventive attitude from the lawyers working for public services (Mein 2016). This means that their own opinion on legal rationality, legal equality and legal certainty is insufficient to enter into dialogue with other than legal disciplines in the do-democracy (Ringeling 2005). According to Mein, the ideal type of lawyer in this context is a responsive lawyer. Someone who, through his proactive and flexible attitude, contributes to the concrete goal that the government has in mind (Mein 2016). A responsive lawyer is competent, creative and attentive to the interests of all parties involved, not just his client's. This requires, above all, flexibility and offering a counterweight at the same time, shifting and walking a tightrope, standing firm and asking questions (Hirsch Ballin 2016): a characterisation that fits in seamlessly within the preventive law movement. While this is encouraging for preventive law in a changing society, it also raises the pressing question of new professional ethics or a common group morality for lawyers. After all, in addition to the responsibility for the proper – in this case preventive – exercise of their profession, lawyers also bear a professional responsibility for maintaining the rule of law (Loth 2009). This requires an investment in the normative professionalisation (morality) of lawyers, but more on this in part three.

Responsive, preventive, proactive. All these views fit in the 2009 opinion of the European Economic and Social Committee to the European Commission on reducing legal fragmentation in Europe that preventive law is a mix of methods to reach the desired objectives. The focus is not necessarily on regulations and their enforcement, but much more on involving all parties concerned in a case, before a legal problem arises, *i.e.*, in the preliminary stages. The Committee believes it is important that

parties create a shared vision.³ This shared vision is aimed at the legal well-being of all citizens and businesses in the European Union and especially at reducing the pressure of the law on European society, the so-called de-legalisation task (Haapio 2013). As a result, the concept of the preventive lawyer becomes much more that of an advisor, a provider of assistance, perhaps even a coach, who works together with the client to give substance to what Boutellier calls the empowerment of the citizen (Boutellier 2005). The preventive lawyer stands beside the client and uses his legal technical knowledge and his practical skills, but especially also the normative dimension of his profession, to assist the client as well as possible, towards a less legally invasive approach and as human as possible. This is the humanisation of the law, which we recognise in the recent policy of the Ministry of Justice and Security, such as the Socially Effective Judiciary (Lieverse 2021). This is all the more important because the problems that exist in our society are becoming more insistent and complex, leading to a decrease in the accessibility of the law, a decrease in perceived righteousness and an increase in legal alienation (Kunneman 2012; Van de Luitgaarden 2017).

You may ask: is it that bad? Maurits Barendrecht, the director of the Hague Institute for Legal Innovation, and the statesman Herman Tjeenk Willink think so.⁴ I share their concern about the rule of law and the absence of mutual trust of citizens and their decreasing confidence in the institutions. I would like to dwell on this for a moment.

---

3 https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=uriserv%3AOJ.C_.2009.175.01.0026.01.ENG.

4 <https://dashboard.hiil.org/trend-report-2021-delivering-justice/>.

2. THE AGE WE LIVE IN

In the Netherlands it is usually assumed without question that the state of our democracy is solid and that we, as Dutch society, have a strong rule of law culture. Frightening examples from elsewhere in the world, such as the storming of the Capitol in the United States on 6 January 2021 or muscle flexing by leaders such as Putin and his invasion of the Ukraine and, to a lesser extent, Macron with his compulsory vaccination policy, are foreign to us up until now.

Nevertheless, there are many complaints about the practical position of the government in relation to the rule of law. Striking examples are the child allowance affair and the way in which the state handles the settlement of claims for gas extraction in Groningen. Of course, the corona pandemic has added fuel to the fire. The way in which the pandemic was dealt with left no one unmoved and with it, the democratic legitimisation of policy decisions and legislation (*e.g.*, the Corona Emergency Act) has become a theme that concerns us all, and not in a positive sense (Van de Luijtgaarden 2021).

The fact that complaining about the practical effect of the rule of law in our country was already a major theme is evident from the many studies conducted by the Scientific Council for Government Policy (WRR), the Council for Public Administration (ROB) and the Scientific Research and Documentation Centre of the Ministry of Justice and Security (WODC). These institutions have long been reporting on major social themes such as the limitations in the accessibility of the law, the widening of social contrasts in terms of prosperity and well-being

and the gap between the people with more limited power to do things and the more powerful groups in society. These are themes that lead to what I call the complaining in society (Van de Luitgaarden 2021).

The statesman Tjeenk Willink uses stronger terms: he speaks of a real erosion of our constitutional state (Tjeenk Willink 2021). In September 2021, the Netherlands took on the character of a low-trust society; trust in the government fell from 70% in April 2020 to less than 30% in September 2021 (Engbersen et al. 2021). A downward trend is also visible when it comes to the protection of democratic values, according to the Freedom House Index.⁵ According to the Rule of Law Index, our country is also bumping backwards in the protection of human rights and the separation of powers.⁶ There is, however, a ray of hope according to these indices, namely the population's sense of security which is on the rise. After all, there has been a significant reduction in the number of violent or property crimes. The overtone, however, is that feelings of distrust and dissatisfaction are on the rise (Barendrecht & Chabot 2020). Distrust of institutions, but also mutual distrust between citizens.

This is substantiated by the periodic research into conflict resolution in our country: the Dispute Resolution Delta, conducted by the Research and Documentation Centre of the Ministry of Justice and Security (WODC). This research shows, among other things, that in 2009 45% of the problems were still resolved fairly, according to those involved. Ten years later, in 2019, this

---

5 <https://freedomhouse.org/>.

6 <https://worldjusticeproject.org/our-work/research-and-data/wjp-rule-law-index-2021>.

was only 32%. This means that a large number of problems are not being solved, are not being solved satisfactorily or are still in the system.⁷ This puts a dent in people's confidence in the administration of justice, or at least in the legal address of problems that people have to deal with. This dent erodes the sense of justice and mutual social cohesion in society. Despite the 'hammering' on 'living together', 'keeping it together' and 'continuing appeal to act normal' by politicians, the decline in mutual involvement and cohesion seems unstoppable. Literature calls this the dangerous flip side of market thinking (Engbersen et al. 2021). It seems the one-sided focus on economic growth, individualism, self-reliance and participation is taking its toll. The earth is becoming exhausted, but so are the people who inhabit it. As Kunneman puts it: the success game is over (Kunneman 2017).

From a bird's eye view on market thinking, we can conclude that in the public debate, people seem less interested in sociological-philosophical, moral or ideological analyses of the society. The corona pandemic has made it painfully clear that the possibilities of shaping one's own life seem to be much more important than abstractions such as solidarity and values. Individual freedom of choice seems to be at the top of the list as a result of years of neo-liberal investment in the consumer society. Ideals and values are less important in this day and age than the proverbial ability to shop and eat out. I know: *Erst kommt das Fressen und dann Kommt die Moral*, to quote Brecht. In times of crisis, Abraham Maslow's pyramid of needs from his theory of motivation is always of realistic value. And it is true that in times of real need,

---

7 <https://repository.wodc.nl/handle/20.500.12832/3008>.

food is more important than self-actualisation, but that does not alter the fact that questions can be asked as to whether we are really living in a crisis. Unless it is the crisis of the democratic rule of law, although it is doubtful whether you realise that reading this text.

The fact is that the end of the division in society in vertical lines means that the great philosophical traditions are due for rethinking. We live in a time in which we are both super-diverse and predominantly secular (Thomas 2018). The pragmatic norm of action seems to be winning out over the ideology: if something works, satisfies my needs and is reasonable, we will choose it. We live in a so-called pragmacracy (Boutellier 2011).

In itself, there is nothing wrong with this. The Netherlands has traditionally been a high-trust society in which pragmatism prevailed (Beugelsdijk 2021): a coherent society with a high level of mutual trust and satisfaction. The Netherlands used to be based on good citizenship, a country with a firm belief in the democratic rule of law, a country where rolling up your sleeves to earn a good living was the norm. This was all supported by a government that does its work objectively and independently. A country with a cultural-Christian society, in which a lack of explicit hierarchy and informal interaction is essential, the protection of human rights is self-evident and executive, legislative and judiciary powers operate independently of each other and keep each other in balance, all under the flag of the pragmatic combination of thinking and especially doing. In this view it is not appropriate at all to say that our democracy is in crisis.

However, putting things in perspectives is in order here, because the interpretation of the concept of being a democracy under the rule of law has changed over the past decades. At first it was

mainly a reality of lawyers, nowadays everyone is meddling with it (Hertogh 2022). The rule of law does not have a human face; at least that is what you hear and read everywhere. But to give democracy a human face is quite a task (Van Beek & Ippel 2021). Despite, or because of, the fact that we are a country of limited national heroes and no great stories, our individual freedom and corresponding opinions are excessively important. So important that we have become the most individualised Western country. In this context, Beugelsdijk calls it a country with a community vacuum, (2021); a country of I-know-best (Pleij 2016). That individualism has led us to a low-trust society (Engbersen et al. 2021) and a society that allows itself to be led by (sometimes opportunistic) pragmatism, in which it becomes increasingly clear that everyone chooses their own way and seeks the support of others on social media, resulting in many different groups of opinions (also in Dutch Parliament). These bricolages of post-traditional views, as Boutellier calls them, are an ideal breeding ground for the low-confidence society, (2021).

At the same time, the Netherlands is an open society and thus not insensitive to global trends. Through global connectedness, its own semi-autonomous thinking groups (in addition to the bricolages), the so-called identity-political bubbles, also emerge and reinforce social trends such as declining trust (Sandel 2020). The resulting dichotomies in society are there for the taking: the haves and the have nots, the homeowners and the home seekers, the vaccinated and the antivaxers, the students with student debt and those without, the farmers and the nitrogen dampers, the open and the closed thinkers, the climate deniers and the climate protectors, the Europhiles and the Eurosceptics, the globalists and (neo-)nationalists and so on (Beugelsdijk 2021; Boutellier 2021). The old opposition between left and right is disappearing and being replaced by (too) many other oppositions.

This leads to social discontent, instability and a lot of latent distrust. The many demonstrations by farmers, care workers, angry Groningers and the yellow jacket movement, for example, are a painful illustration of these contradictions. Many people feel unheard and excluded from society.

Still, according to the WRR, roughly 80% of the people are sufficiently able to manage in this society, but that still means that 3.5 million people in our country are not or need help in some way.⁸ Access to justice, however, shows even more worrying figures. More than five million people are unable to understand what their legal position is exactly and what the law is all about. There is a real alienation from the law (Hertogh 2006). People no longer recognise themselves in our democracy and there is a group in society that feels excluded from the creation of law and/or the professionalism of lawyers (Bovens & Wille 2011). The trust in the legal system may be sufficient when it comes to the persons of judges, lawyers, civil law notaries, etc., but not when it comes to the system itself (Bovens 2020).

That large group of citizens who cannot manage in these difficult times require help from professionals for whom it is their job to assist these people. In law, there is therefore a pressing appeal to lawyers, in healthcare to doctors and nurses, and so on. The reflex to appoint more professionals – in our case lawyers – does not help (Van de Luitgaarden 2017). This requires a different form of professionalism, not only in the classic sense

---

8 <https://www.wrr.nl/publicaties/rapporten/2020/12/14/samenleven-in-ver-scheidenheid>.

as legal aid providers by preventing legal problems to occur, but also as innovative imaginers of the rule of law (Boutellier 2021).

The low-confidence society is, after all, fed by the 20% of people who, for various reasons, cannot participate: the low-skilled, the digitally illiterate or those with multiple problems who often depend on benefits, who rent, and struggle with their health and are referred to in the literature as the precariat (a contraction of precarious, the situation they are in, and proletariat, the historical term for the unfortunate, Beugelsdijk 2021; Pikkety 2016).

In addition, another group, the neoconservatives, feed the dissatisfaction towards the legal system. The old Provo slogan 'Your law is not mine' has been resurrected and dusted off. Both groups (the precariat and the neoconservatives) complain about the state of the law or access to the law (Van den Berg 2021); it is a considerable number of people who no longer trusts lawyers or the law (Elzinga 2020).

For lawyers, this poses a very meaningful challenge. The current situation of pragmatism, and low trust in the rule of law and the legal system is a situation full of social noise (Kahneman, Sibony & Sunstein 2021). It would be the wrong direction to take if we lawyers were to ignore these noises. To me, it is a cry to take up the challenge of strengthening the position of the law and change the practice of lawyering. We must, however, be on our guard not to become paternalistic, because nobody wants to return to the authority of the lawyer in the 1950s where many abuses remained unnoticed. The essentials in law as a mechanism that enables lawyers to serve society and to solve problems and devise solutions deserves to be cherished (Kunneman 1986). In part three I will address this in Aristotelian terms such as moral compass and practical wisdom.

So, we live in troublesome times, while at the turn of the millennium it all appeared to be so promising. After all, we lived in a time when Fukuyama's *End of History* (1992) described the victory of our leading economic system. Communism had lost and capitalism, in our country with a history of the welfare state, in its various forms was to become the universal system. We finally seemed to have it right: a peaceful democratic society where life was good for everyone. Yet it turns out that this is not the case. We face large and complex problems in our democracy that indicate a lack of action and moral embarrassment. It is on these embarrassments that the same Fukuyama introduces the concept of thymos (Fukuyama 2019). Thymos has many meanings in Greek philosophy, but for lawyers it is translated by Boutellier as the combativeness and dignity for a just society (Boutellier 2021). The meritocracy described by Bovens and Wille, in which a legal diploma in the diploma democracy was sufficient for a solid contribution to the rule of law, appears to be not enough (Bovens & Wille 2014). The diploma must be filled out in a more value-driven way and a battle must be fought for the preservation and development of our democracy. This is a struggle because the values that must be defended are quite divergent. There is what the literature calls hyper-morality in semi-autonomous bubbles. This is a phenomenon in which we constantly measure ourselves against one another, in the absence of broadly supported values and moral frameworks. As human beings, we have become automated (Boutellier 2021).

This hyper-morality is fed by the migration culture of the 21st century, which is a blessing in human, philosophical and cultural terms, but a curse in the search for common morality (Madsbjerg 2019). What do we actually share with each other? What do we stand for? What is important? This means that the road often leads to lawyers in the absence of broadly supported

moral frameworks and common values, the so-called juridification (Van de Luitgaarden 2017). Instead of seeking common ground, courts are too often called upon to provide guidance. In other words, measuring each other, looking for what we share and consider important is not settled amongst ourselves but in court (the Wilders verdicts, but also cases such as Urgenda and Shell's climate objectives, the discussion about Black Pete, the many #MeToo cases, nitrogen and housing problems). Judges have to do their utmost in order not to take the place of politicians or to steer the social debate too much. This erodes the democratic constitutional state because these judgments feed populism in politics left or right (Bamps 2021; Becker 2022).

Incidentally, the Chairman of the Council of the Judiciary, Henk Naves, warned politicians in 2020. He does not consider it correct for politics to hide behind the judge's robe.⁹

Many of the authors I have quoted consider the recourse to the courts for the indication of values, moral frameworks and social themes to be a dangerous development, and I share that opinion. After all, a country is more than a collection of inhabitants with individual rights that they want to realise in court. The complex problems are too big to be decided in an individual case by an individual judge. Exercising rights without a debate about the shared moral framework and the materialisation of the duties of citizens of the constitutional state erodes that same constitutional state in a properly functioning democracy and results in a low-trust society (Beugelsdijk 2021). After all, democracy only works with a common morality. That morality

---

⁹ <https://www.rechtspraak.nl/Organisatie-en-contact/Organisatie/Raad-voor-de-rechtspraak/Nieuws/Paginas/Stop-met-het-verdacht-maken-van-de-rechter>.

must be nourished by a continuous social debate and by constant reflection on the part of all concerned. In addition, for lawyers it is essential to focus on the purpose for which we are gathered in society: not the law, but the welfare of those seeking justice; not the legislation, but what people gain from the laws is relevant. In other words, there is a need for an emergent morality in which we cut ourselves off from the bricolage of opinions and the frenzied polarisation of hyper-morality and look for moral common shared values and respectful reciprocity (Lanckswaedt 2020). In other words, there is a need for a new narrative (Tjeenk Willink 2021).

This new narrative is partly based on old human values such as connection and trust, but also on elements such as social responsibility and renewed professionalism (Tjeenk Willink 2021). It is a narrative that goes against the prevailing tendencies of neo-liberal thinking of autonomy, money-centralism, output-thinking and economic growth.

Nussbaum has articulated changing education as the starting point for this narrative. She advocates a revitalisation of humanities, making critical, creative and imaginative thinking possible again for the new generation, in search of that aforementioned emergent morality. This sound provides opportunities for the composition of the new narrative, not so much as a goal, but as a process, as a way towards an answer to the pressing questions of a democracy back on its way to a high-trust society (Nussbaum 2011).

In my analysis, this new narrative focuses on the position of lawyers as guardians of the democratic rule of law serving society as a whole. If we want to help bring back a firm basis of democracy and the rule of law into the 21st century, then morality and ethical

awareness must be given a more central position in society, and this is something that can be worked on in legal training. Everywhere one hears that our students are legally well-educated, but that in itself is not enough. The erosion of democracy and the predominant system thinking requires an enlightenment movement (Habermas 1987). Less quantitative goals, less refined protocols and less thorough supervision (Veerman, Kok & Clement, 2013; Thomas 2018), more reflection and more moral debate. The problems are there. The self-interested hyper-moral and autonomous consumer, employee, citizen, administrator and neighbour (Tjeenk Willink 2021) demand a value-driven countermovement. The rule of law must not only be technically and legally in order, but also morally, humanely, intellectually and culturally. A properly functioning constitutional state requires from its actors a complex reciprocity, a sustainable intersubjective relationship between action and thinking, between technology and ethics, between rules and values. A properly functioning constitutional state requires a new story, and with it new thinking, and new thinking starts with new education. That is what the last part is about.

3. MORALITY, REFLECTION AND NORMATIVE PROFESSIONALISM

I ended the second part with a rather difficult task: a new narrative, new thinking and new training. As you can tell from the anecdote, I sometimes suffer from great ambitions. Yet I use these words to indicate the seriousness of the matter. It is time for a revival of thinking alongside doing. In our pragmatism, we are so used to solving problems, to acting downstream, that we forget that there is also an upstream task (Heath 2020). I borrow this comparison from Dan Heath, who uses the terms upstream and downstream to indicate that we as humans tend to act mainly from problem to problem. Two friends are sitting by the side of a river and see children in danger of drowning floating by, whom they rescue one by one. In the end, one of them is smart enough to consider going upstream to see where the misery comes from, in order to prevent the children from drowning. It took a while in the example and that is a fairly realistic picture. Generally, we are solving problems, in this example saving people, and we are very busy doing that. That is a good thing because that is where the heroes emerge, and it can be measured, which is always important in our society, *i.e.*, how many people did you save. Thinking about prevention is upstream work: difficult to quantify and it does not produce heroes. Upstream work is anonymous, only takes place after thorough reflection and does not fit well into our pragmatism of doing and achieving targets. Room for reflection, time and rest are elements that do not fit in the prevailing vision of a professional working life, because the effectiveness is not or hardly visible (Brown 1986).

This lack of reflection threatens the broader moral development in our time (Kahneman 2020; Becker 2022).

In my view, it is precisely this broad developmental task that we are facing in the area of higher education. The preventive law movement, too, advocates the need for broad development of the legal professional who, above all, wants to help prevent legal problems, beyond the ‘myopia’ of unravelling everyday legal problems. Our students need meaning and purpose in their preparation for the legal profession. We simply cannot afford to ignore this (Nussbaum 2011). Please understand that this is not a one-dimensional plea for more *Bildung* in higher education, although I am very much in favour of that. I am making a plea for more meaning and significance, context awareness, broad social development, more morality. In other words, a continuous normative professionalisation of lawyers, because in my view the state of law, the redesign of our democracy/society as a whole and the preventive law movement in particular would benefit from this.

The complexity of the problems of our time (climate, inclusion, mutual solidarity, crumbling trust) is so great and the blindness to them so palpable, due to the focus on far-reaching specialisation in professional life and education, that we, in my view, can no longer say that we see no need for the continuous reflection on the meaning and significance of our profession. We need to think on how to tackle the complex problems thoroughly. Questions such as ‘am I doing my job right?’ must go hand in hand with ‘am I doing the right things?’ After all, ideally, we strive for work that is virtuous and does good, and really helps with reducing the complex problems of our times (Kunneman 2017).

This is a great aspiration and a difficult task for people in the 21st century. After all, Kahneman has clearly indicated that we are wired like mammals that see problems everywhere, which we chop up into smaller pieces to solve, and this is also how our professional lives are structured. In addition, we are afflicted with feelings of like and dislike (affect heuristics) and are full of cognitive laziness (Kahneman 2020; Becker 2022). The stand function of human thinking is to ward off imminent danger, which is a very recognisable function for lawyers and their skills (Van de Luijngaarden 2017). Thinking, reflecting on upstream actions and thus preventive strategies is actually something unnatural: you have to think and act on something that probably will not happen. How do you do that in teaching law, which is mainly focused on legal interpretation of problematic situations in hindsight?

I can already hear you thinking: credits for inventing a need and reflecting on something that may not happen? Besides, is reflection not inherent to all higher education? This obviously collides with the output mentality, which has been dominant in higher education for years. Science universities and universities of applied sciences certainly weigh and measure with regard to our students. Formats, test templates, competency matrices, learning objectives – it is all there, making learning measurable. Despite the fact that we talk a lot about the academic attitude and inter-, intra-, and multidisciplinary thinking and acting, I notice amongst my students that we mainly train them as conscious, calculating professionals in their study planning, in obtaining credits, etc. The result is questions such as what exactly I need to know for an exam, what is the use of a subject such as *metajuridica*, can we just talk about solutions in ethics,

or can you not just say how things are when it comes to moral issues. These are usually questions that I, as a teacher, answer with a heavy plea that students are the bearers of the rule of law and that they should pre-eminently formulate the answers to these questions themselves after weighted reflection, debate and introspection. In my view, it is evident that reflection makes one a better lawyer (Stolker in Bakker & Cremers 2022). By introducing more morality into the study, by asking more questions about why things are the way they are and whether this is still appropriate, independent and strong lawyers are trained; people with practical wisdom and a sound moral compass. People who are needed in today's low-trust society to turn it into a high-trust society. In short, professionals our society needs.

In my doctoral research, I gave an impetus to normative professionalisation in the education of lawyers. I did so by describing the search for the implementation of meaningful reflection and dialogue through the curriculum change of the legal education of my academy in Sittard, Limburg, the Netherlands. This was specifically linked to the mission-statement of educating students more on the prevention of legal problems. The by-catch was a first impulse to make lawyers aware of the tension that exists between the technical legal interpretation of the profession and its moral aspects. After all, lawyers are pre-eminently engaged in fine-tuning the requirements of the legal system and the human dimension, the interests of the client with regard to law, and the social domain (Van de Luijngaarden 2017). Learning to deal critically and reflexively with the norms and values of the legal domain gives lawyers an enrichment of their scientific and practical knowledge. It complements mode 3 knowledge, moral knowledge, with modes 1 and 2 of knowledge described by Kunneman.

Let me explain. Legal curricula usually deal with questions that can be answered by means of a technical legal analysis (Van de Luitgaarden 2022). They teach mode 1 knowledge, the legal scientific knowledge supplemented with mode 2 knowledge, namely how law works in practice. Considering the success of our students on the labour market, they are sufficiently trained for a legal answer to a (legal) question for the time being (Smits 2009; Stolker 2014). Part 2 of this lecture, however, showed that there are questions in society that require a supplement to the knowledge modes. This concerns knowledge that can emerge from learning, dialogue and reflection processes, through which difficulties are accessed, whereby the so-called mode 3 knowledge can be created (Kunneman 2012; Van de Luitgaarden 2020). This acquisition of knowledge is necessary for the new narrative, which enriches legal thought with a moral, humane, intellectual and cultural dimension. Necessary but also complicated, because it stands for a countermovement against the complexity reduction from facts to legal facts so common in legal reasoning as taught in legal education (Mak 2020).

I am not alone in arguing for more mode 3 knowledge. In its 150th anniversary year, the Dutch Legal Profession Association (*Nederlandse Juristen Vereniging*) published a number of preliminary opinions under the title: *De toekomst van de jurist; de jurist van de toekomst* (The future of the lawyer; the lawyer of the future), which explicitly discussed the training and place of lawyers in society. Notable is Mak's analysis of the normative reevaluation of the social order, in which she allocates lawyers a place as representatives of the core values of the democratic state under the rule of law (Mak 2020; Bakker & Cremers 2022). According to her, however, this comes at a price; the traditional distance from society that could be guarded by lawyers in their

professional practice and also gave them authority can no longer be maintained. She advocates proximity for lawyers in response to the questions and needs of contemporary society. Transparency and comprehensibility of work are mentioned as examples, but also initiatives such as the Socially Effective Judiciary, *Nieuwe Zaaksbehandeling* (new case analysis) in administrative law, neighbourhood judges, district judges, *Samen Recht Vinden* (finding law together) and, in Limburg, the *Huis van het Recht* (house of justice): all aimed at finding an actual solution for the conflict in which persons seeking justice find themselves (Van Beek & Ippel 2021). However, this is still positioned in the traditional reactive knowledge modes 1 and 2. It is often argued that the T-shaped lawyer is the solution. An all-rounder who, through broad social knowledge combined with legal depth, is equipped to handle the complex problems of the 21st century (Mak 2017; Van de Luijtgarden 2017). Insofar as this concerns the people-oriented, context-aware and personally trained lawyer, I can only applaud this. The civic friendship (the judge has the best interests of ambitious people at heart, Van Domselaar 2015), the *Bildung* and the innovation orientation of the T-shaped lawyer is a breeding ground that allows him to critically reflect and to weigh his personally weighed moral judgement in complex social developments for which there are no clearly defined legal norms. In this way, he can nurture the basis of democracy and play an important role in increasing social trust in difficult issues, of which, as I have said so many times before, there is no shortage: climate change, inclusion, diversity, social cohesion, the increasing influence of technology and global tensions. The anchor point is thus that the lawyer should assume the role of critical imaginer and professional bearer of the principles of the rule of law and democracy with dignity and courage (Mak 2020).

It is this anchor point that I want to stimulate in the study programme by normatively professionalising our students.

Normative professionalisation is the reflexive, learning, investigative and creative handling of various forms of normativity (moral-political, professional, epistemological, social, and personal) present in professional action (Van Ewijk & Kuneman 2013). It originated as a countermovement against the instrumental and scientific rationality at the end of the last century at the University of Humanistic Studies in Utrecht. A movement influenced by Habermas' theory of communicative action, the *Frankfurter Schule*, but also by thinkers like Foucault, Schön, Tronto, Baart and Lyotard in the postmodern era (Van de Luitgaarden 2017). The core of the movement, as far as professionalism is concerned, lies in dealing with essential problems of people in our society, not in specialised professional knowledge. It entails the development of valuable and enriching insights by professionals in the practice of their profession. It is an ongoing reflexive learning process in light of the tension of development of professional knowledge and the morality of the profession against the horizon of a just society (Nap 2012). Normative professionalisation fits the preventive lawyer like a glove. The prevention of legal problems and the reflection, discussion, friction and innovation of lawyers about complex issues with which the law is confronted, but to which the law and the rules do not immediately have an answer, certainly not when it concerns the democracy as a whole, benefit from the normative professionalisation of lawyers (Van de Luitgaarden 2017). Ideally, normative professionalisation should focus on slow and sluggish questions aimed at prevention and increasing trust in society and the institutions that shape the rule of law. How do we make society

less dependent on law and justice, how do lawyers contribute to reducing the juridification and legal alienation in society, how do we teach lawyers to prevent lawsuits and how do they work on social cohesion and a just society are questions for which normative professionalisation of lawyers can generate answers. Not answers as legal norms, but enriching insights and narratives that contribute to a greater understanding of the law (Van Ewijk & Kunneman 2013). A new narrative can emerge from this, which is, as said before, much needed.

However, a warning is in order here, because this is more complicated for the legal profession than in any other field. After all, due to the nature of our profession, the new narrative has multiple meanings. After all, in law the client experience is an experience of at least two clients, who usually do not agree with each other and each have their own legal expert (Van Beek & Ippel 2021). How can we strengthen legal professionalism by normative professionalism legal education? Van Beek and Ippel provide a valuable three-way approach: investing in professional competence, morality and commitment. They make this concrete on the basis of their first experiences in the *Zeeuwse Stichting Samen Recht Vinden*. In doing so, they indicate that professional competence is more than legal competence. In casuistry, it is basically not about the question what the legal problem is – as we teach our students – but about the question which problems can be distinguished – (some) legal and (many) others. This distinguishes morality in the creative handling of the law, with a focus on the good work, morally and legally sound solutions, and above all practically ways of helping people. This approach revolves around the human dimension of the work of the legal professional and the contribution the lawyer wants to make to the democracy and the access to justice in a just society.

What will this mean for the education of lawyers here in Maastricht? It would be wonderful if I could present you with a list of concrete actions that could anchor the above plea in the curriculum and turn the lawyers we train into worthy, morally driven preventive lawyers. If that were the case, my chair would probably not exist, because it already would have been implemented. Fortunately, this chair does exist, and in the coming years we will have to look for ways to enable the normative professionalisation of our lawyers. Ways that truly contribute to the morality of legal practice, to the prevention of legal problems and, above all, to the strengthening of the foundations of our democracy in which our students will work.

In order to achieve this, the following research agenda is conceivable.

First of all, I would like to continue working with the researchers from the Preventive Law research group at Zuyd University in combination with the researchers from the department of Foundations and methods of Law in the many projects we have with social partners that are committed to the preventive law movement. Practicing lawyers who also see that investing in the preliminary stages can contribute to dejuridification and increase the accessibility of law and especially the human experience of law.

In addition, I would like to work on the deepening that is needed in the contextual and moral approach to the law. I could imagine that this would take place at different speeds and would be possible at both the law faculty of Maastricht University and the law academy of Zuyd University of Applied Sciences.

In that respect, I have a few recommendations that may help us further along.

First of all, I would argue that every course should reflect on the context of the learning content. My colleagues are probably already be doing that, but there is no harm in drawing attention to it again here (Becker 2022). Why are rules as they are, what is the ethical-societal safeguarding of certain doctrines, what historical-philosophical background can be discerned in this area of law, how does the law as we learn it actually work in practice, what other problems are involved in a legal case, and especially what could lawyers have done to prevent obvious problems (people-centred justice, Barendrecht & Chabot 2020)? The latter should be seen in the full perspective of human coexistence, so taking into account aspects of, for example, psychological, financial, information technological, organisational, economic, political, social and emotional nature (Barton 2009).

In my view, it is about balancing the experienced world and the logic of systems. This ‘Habermasian’ contradiction tends to project the human dimension entirely onto the lifeworld and places the logic of systems as a ‘nuisance’ next to it (Habermas 1987). The contrast between the logic system and experienced world is not necessarily a contrast between right and wrong when it comes to moral values (Kunneman 2017). We cannot say that the experienced world is inherently good and the logic of systems is not. This recommendation refers to moral additions to the legal analysis, perspective, reasoning. It will enrich our profession, and students will not only be able to apply the modes 1 and 2 knowledge they have learned, but also actively contribute to a body of knowledge of mode 3 knowledge, which is so necessary for the new narrative of our democracy.

The second recommendation concerns us teachers. We have become so busy and so one with our measurable output that there seems to be no more room for moral reflection. If we

expect our students to perform a major task as described above and if we expect them to develop broadly to be able to act preventively, to act morally and thus to increase the access to justice and to become lawyers who give the human dimension concrete form in our democracy, then we have set the example. It is not enough to limit our professional development to the content of the profession. We must then colour outside the lines, seek out other disciplines and, above all, search for enriching insights together by rubbing shoulders with each other and debating in a continuous dialogue. It is all about renewed craftsmanship (Sennett 2008). Craftsmanship nourished by reflection at three levels: at the level of the individual lawyer on moral dilemmas of the profession, at the level of the responsibility of our teachers on compliance with professional standards and the quality of legal content, and at the level of the contribution of legal education to the enrichment of our students with respect to their task of protecting and developing the democratic rule of law and preventing legal conflicts (Tjeenk Willink 2021). Sennett especially pointed to the maturation of craftsmanship through systematic reflection and anchoring of and on normative judgments in the legal field (Sennett 2003 and 2008), whereby we can work together on deepening the value framework of the lawyer of the future. A framework of values that will enable the lawyer to answer complex questions from people, organisations and society. It is usually less about specialised knowledge, but more about dealing with people and society (Van Ewijk & Kunneman 2013). In this way, teachers all contribute to the necessary deepening of and contribution to mode 3 knowledge. In a narrative and discourse analytical manner, they work on a body of knowledge of moral commitment and preventive law of and for lawyers (Bischoping & Grazso 2016). Legal professionalism thus becomes much less focused on legal discovery and much more

on promoting the experience of the law among the people for whom the law is made. After all, the law in our world is fundamentally about the realisation of human dignity.

Ik heb gezegd.